

Asya Studies

Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar

Number: 1, p. 23-41, Autumn 2017

ASYA COĞRAFYASI'NIN BÜYÜK EDİBİ ALİ ŞİR NEVÂİ'NİN HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ VE TÜRK DİLİ'NE KATKILARI

ALI-SHIR NAVA'I, THE GREAT WRITER OF ASIAN GEOGRAPHY-HIS LIFE, ART, WORKS AND CONTRIBUTIONS TO TURKISH LANGUAGE

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
09.07.2017

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
20.10.2017

**Asya'dan
Avrupa'ya
Uluslararası
Sosyal Bilimler
Dergisi**

Dr. Serdar Bulut
Giresun Üniversitesi Türk Dili
Bölümü,
serdarbulut07@hotmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0001-6286-4873>

Öz

Yalnız Çağatay Edebiyatının değil bütün Türk Edebiyatının en büyük şairlerinden olan Ali Şir Nevâî, Herat'ta doğmuştur. Nevâî, Timurlu şehzadelerinden Hüseyin Baykara'nın en yakın arkadaşı olmuştur. Hüseyin Baykara ile dostluğu ömür boyu devam etmiştir. Herat Sultanı olan Hüseyin Baykara, yakın dostu Ali Şir Nevâî'yi yanına almıştır. Ali Şir Nevâî'nin Herat'ta Sultan Hüseyin Baykara hizmetinde ilk görevi mühürdarlık (Nişancı) olmuştur. Nevâî, 3 Ocak 1501'de ölmüştür.

Ali Şir Nevâî, yaşamış olduğu onca zor zamanlara rağmen edebiyatçı kimliğini bırakmayarak ömrünün son zamanlarını Türk Edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan *Muhakemetü'l-Lügateyn*'i yazmaya adanmış önemli bir Türk dili milliyetçisidir. Nevâî'nin Türkçenin Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu kanıtlamak için yazdığı bu eserinden başka farklı konularda kaleme aldığı 29 eseri vardır. Nevâî bu kadar farklı tür ve konularda eser vererek döneminin bilimlerine hakimiyetini gösteren çok kültürlü bir şahsiyettir.

Ali Şir Nevâî, yazdığı eserler, yetiştirdiği şairler ve desteklediği ilim hayatıyla Türkçeye büyük katkılar sağlamış bir şahsiyettir. Nevâî'nin Türkçeye yapmış olduğu en büyük katkı dilin yapıcı gücünden faydalanarak, milli birliği kurmaya çalışmasıdır. Bu milli birliğin ilk halkası da milli dil bilincini oluşturmak olduğu için, Nevâî, insanların kalplerine milli bir dokunuş yapmıştır.

Çalışmamızda Çağatay Edebiyatı'nın kurucusu olması hususuyla Türkçe için büyük anlam ifade eden Ali Şir Nevâî'nin hayatı, sanatı, eserleri ve Türkçeye yapmış olduğu katkılar ayrı ayrı ele alınarak analiz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevâî, Asya Coğrafyası, Türk Dili, Çağatay Edebiyatı, Muhakemetü'l-Lügateyn

Abstract

Ali-Shir Nava'i who is one of the greatest poets of all Turkish literature, was born in Herat. Ali-Shir Nava'i became the best friend of Huseyin Baykara from the Tamerlan princesses. His friendship with Huseyin Baykara continued long time. Huseyin Baykara, who was the Sultan of Herat had taken him on. His first duty at the service of Sultan Husayin Baykara in Herat has been a seal (shooter). Nevai died on January 3, 1501.

Despite the hard times he had lived, he is an important Turkish nationalist who has devoted his life to writing Muhakemet al-Lugateyn, one of the most important works of Turkish Literature. Apart from this work written by Nevâî to prove that Turkish language is a superior language than Persian, there are 29 works that he has received on different topics.

By giving work to so many different types and subjects, Nevai is a multi-cultural personality that dominates the science of the time. He is the greatest person who made great contributions to the Turkish language by his works, trained poets, supported scientific life. He is the founder of Cagatay Turkish. The greatest contribution that Nevâî made to the Turkish language is to make use of the constructive power of the language in order to establish a national unity. Since the first ring of this national union is also the national language consciousness, Nevâî has made a national touch to the hearts of people.

In this study, with matters of being the founder of Caghatay Literature, Alishir Navai who is meaningful for Turkish, his life, art, works and contributions made to the Turkish language will be tried to be analyzed separately.

Keywords: Ali Şir Nevâî, Geography of Asia, Turkish Language, Caghatay Literature, Muhakemet al-Lugateyn

HAYATI

Yalnız Çağatay Edebiyatının değil bütün Türk Edebiyatının en büyük ediplerinden olan Ali Şîr Nevâî, H. 17 Ramazan 844 / M. 9 Şubat 1441-42 yılında Herat'ta doğmuştur. Aslen Uygur Türklerinden olan babası Gıyâsü'ddîn Kîçkine Bahşı ya da Kîçkine Bahadır, Horasan hâkimi Sultan Babur'un hizmetinde bulunmuştur. Anne tarafından dedesi Ebu Sa'îd Çisek de Hüseyin Baykara'nın dedesi Mirza Baykara'nın beylerbeyliğini yapmıştır. Bu nedenle Nevâî'nin çocukluğu, Hüseyin Baykara ile birlikte geçmiş ve birlikte eğitim görmüşlerdir. (Kaya, 2007: 47).

Nevâî'nin ataları Timur ve Timuroğullarının saraylarında görev yapmış asilzadelerdir. Nevâî de bu nedenle sarayda doğmuş ve Timurlu şehzadelerinden Hüseyin Baykara'nın en yakın arkadaşı olmuştur. Hüseyin Baykara ile dostluğu ömür boyu devam etmiştir. Bu dostluğa aşırı değer veren Hüseyin Baykara kardeşi *Derviş Ali Beg* ile Hüseyin Baykara'yı süt kardeş sayarak onlara "kökeltaş" demiştir.

1447'de Sultan Şahruh'un vefatıyla Herat'ta kargaşa çıkınca, babası Kîçkine Bahadır küçük oğlu Ali Şîr'i de yanına alarak Irak'a gitti. Bu yolculuk sırasında Temür'ün tarihçisi *Şerefü'd-din Ali-Yezdi*'yi tanıdığını önemli bir hatıra olarak kaydeden (Akar, 2012: 188) Nevâî'nin Ebu'l-Kasım Babur'un tahta geçtiği 1452 yılına kadar Herat dışında yaşadığını anlamaktayız. Nevâî'nin babası Kîçkine Bahadır da Ebu'l-Kasım Babür zamanında onun önemli hizmetlerinde bulunmuştur. Kısa bir dönem Nevâî'yi Herat'ta bırakarak Sebzevar şehri idare eden Kîçkine Bahadır daha sonra yine Nevâî'yi Herat'ta bırakıp memur olarak Astarabat'a gitmiştir. Nevâî on beş yaşına geldikten sonra süt kardeşi Hüseyin Baykara ile Ebu'l-Kasım Babur'un hizmeti altına girmişlerdir.

Ebu'l-Kasım Babür Ali Şîr'le olan münasebetini babasının ölümünden sonra da kesmemiştir. Meshed'e giderken Ali Şîr'i de beraberinde götürmüştür (1456). Babür 1457'de Meshed'de ölünce *Hüseyin Baykara* Merv'e dönmüştür. Ali Şîr ise Meshed'de kalarak tahsiline devam etmiştir. Babür'ün ölümüyle hâmisiz kalan Ali Şîr, Timurlular'ın kuşçu emirlerinden *Seyyid Hasan Erdeşir*'den yardım ve ilgi görmüştür (İslam Ans. 1989: 449). Yine bu sıra *Şeyh Kemâl-i Tevbetî* ile görüşüp ondan feyz almıştır. Babasının vefatı üzerine Herat'a dönen Ali Şîr, *Ebü Sa'îd Mirzâ*'nın hizmetine girmiştir. Ancak *Hüseyin Baykara*'yla olan yakınlığı sebebiyle *Ebü Sa'îd Mirzâ*'nın hizmetinde fazla kalamayıp ayrılmıştır. Herat'tan Semerkand'a giderek orada *Hâce Fazlu'llâh Ebü Leysî* hankahına intisap ederek iki sene derslere devam etmiştir (Tören, 2001: VII).

Babür, *Hatırat (Babürnâme)*'nda Nevâî'nin, herhangi bir suçundan dolayı Ebu Sait tarafından Herat'tan çıkarıldığını söyler. Elde başka kanıt yoktur. Barthold, Babür'ün bu sözlerine dayandığı gibi, *Berthels de Nevai* adlı eserinde, Semerkant Ulug Beg'den sonra bilim merkezi olmaktan çıktığı için Nevâî'nin okumak üzere Semerkant'a gitmiş olamayacağını yazar. Ayrıca Ebu Sait'in Nevâî'yi Meşhet'e sürdüğünü ve Nevâî'nin biyografisini kaleme aldığı *Seyyid Hasan Erdeşir*'e gönderdiği manzum mektubu burada yazdığını kaydeder (Levend, 1965: 32).

Bu durumdan yola çıkarak şunu diyebiliriz ki; Ali Şîr Nevâî tam net bir bilgi olmamakla birlikte bu yıllarda Herat'ta Ebu Sait'in egemenliği altında kalamayacağını anlamış ve Herat'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Fakat bunu kendi isteğiyle mi yoksa sürgüne uğratılarak mı yaptığı kesin değildir. Ali Şîr Nevâî bu yer değiştirmeden kârlı çıkarak *Hâce Fazlu'llâh Ebü Leysî*'nin öğrencisi olma gururunu yaşamıştır. Nevâî Herat dışında yaşadığı bu süre zarfında Ebu Sait'in kayınbiraderi *Derviş Mehmet Tarhan* ve eski Herat valisi *Ahmet Hacı Big*'den de yardımlar görmüştür. Ali Şîr Nevâî Sultan Hüseyin Baykara tahta geçinceye kadar Semerkant'ta kalmıştır.

Ali Şîr Nevâî, Semerkant'ta kaldığı dönemlerde çok yoksulluk çekti. Semerkand'da vali ve ileri gelenlerin onu himaye ettikleri, Semerkandlı, Ferganalı, Taşkentli ve Buharalı âlim ve şairlerle dostluklar kurduğu, onun sanat hayatında bu çevrenin büyük tesir yaptığı hakkında *Handemir*'in "*Mekârimü'l-Ahlâk*" adlı eserinde şairin "*Mecalisü'n-Nefâis*" adlı eserinde kıymetli bilgiler mevcuttur. Nevâî, bu sebeple Semerkand'daki hayatını bir ömür boyu unutmamıştır. Semerkand'dan çıkan meşhur tarihçiler *Abdurrezzak Semerkandî*, *Devletşah* gibi çok sayıda âlim, şair ve sanatçının yetişmesinde yardımcı olmuştur (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12051_alisirnevaipdf.pdf?0).

Ali Şîr Nevâî, on dokuz yaşlarında meşhur mutasavvuf şairi *Abdurahmân Câmî* ile tanışarak onun öğrencisi olmuştur. A. Câmî, onun hem şair, hem devlet adamı olarak yetişmesini sağlamıştır. Tarih kitapları Câmî öldüğünde Ali Şîr Nevâî'in ona lâyık öğrenci, dost ve sadık arkadaş olduğunu yazmaktadır. Ayrıca Nevâî ve Câmî konusunda tarih kitapları gibi edebî eserler de yazılıp çizilmiştir. Ali Şîr Nevâî, 8 Kasım 1492 yılında vefat eden hocası ve dostu *Cami* için bir terki-i bent ve *Hamsetü'l-*

Mütehayyirin isimli biyografisini kaleme almıştır. Fakat *Abdurahman Câmî* ile Ali Şîr Nevâî hakkında yazılanlar burada uzun uzun açıklanmayacaktır.

Ebu Said Mirza'nın 1469'da Irak Seferi'ne çıkışını fırsat bilen Sultan Hüseyin Horasan'a yürümüştür. Babasının yokluğu sırasında Semerkant'ı idare eden Ahmed Mirza da bu haber üzerine ordusu ile Horasan'a gitmek zorunda kalmıştır. Ahmed Mirza'nın ordusunda Ali Şîr Nevâî de bulunuyordu. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Ebu Said'i öldürdüğü haberinin gelmesi üzerine Sultan Hüseyin Herat'ı alarak tahta çıkmıştır (*Ramazan 873 / Mart 1469*) ve arkadaşı Ali Şîr'i de yanına çağırmıştır. Herat'ın alınışından bir ay kadar sonra buraya gelen Ali Şîr Nevâî, Sultan Hüseyin'e ünlü "*Hilâliyye*" kasidesini sunmuştur. Bu tarihten sonra devlet işleriyle de ilgilenmeye başlamıştır (Kut, 1989: 449).

Ali Şîr Nevâî'nin Herat'ta Sultan Hüseyin Baykara hizmetinde ilk görevi mühürdarlık (Nişancı) olmuştur. Hüseyin Baykara'nın yakın dostu olan Nevâî mühürdar olarak önemli başarılarla imza atmıştır.

Nevâî'nin Sultan Hüseyin'e ilk büyük hizmeti, Herat'ta vergiler yüzünden çıkan halk hareketini genişlemeye meydan vermeden aldığı tedbirle önlemesi olmuştur. 1469 yılı sonlarına doğru, Esterabat'ta başlayan bir ayaklanmayı bastırmak üzere Nevâî ile birlikte oraya giden Sultan Hüseyin Baykara, Herat'taki olayı haber alınca, hareketi kuvvetle bastırmayı düşünmüş fakat Nevâî'nin yatıştırıcı sözleriyle bundan vazgeçmiştir. Nevâî, vergi işlerinde yolsuzluk yapanların cezalandırılacağına dair Sultan'ın emrini alarak Herat'a gelmiş ve Cuma günü camide halka okumuştur. Olayı inceleyip sebep olanları tespit ettikten sonra Sultan Hüseyin'in yanına dönen Nevâî durumu hükümdara anlatmış, Sultan Hüseyin de suçluların cezalandırılmasını emretmiştir. Bu davranış olumlu bir etki yapmış, Sultan Hüseyin Herat'a dönüşünde halk tarafından sevgi ile karşılanmıştır (Levend, 1965: 34-35).

Ali Şîr Nevâî bu başarılı görevinin ardından mühürdarlığı *Emir Şeyhim Süheylî*'ye bırakarak daha üst bir rütbe ile devlet adamlığına devam etmiştir. Nevâî 1472 yılından itibaren babası gibi gördüğü ve hakkında bir de biyografi kaleme alarak ölümsüzleştirdiği *Seyyid Hasan Erdeşir*'le beraber divan beyliğine atanmıştır.

Ali Şîr Nevâî divan beyliği (Emir) görevinde bulunurken bütün gücüyle ülkedeki yolsuzluklarla savaşıp haksızlığa uğrayanları korumaya çalışmıştır. Bu hareketi birçok düşman edinmesine neden olduysa da asla doğru yoldan ve mücadeleden ayrılmamıştır (Tören, 2001: VIII). Nevâî bu görevini 1490 yılına kadar başarıyla sürdürmüş ve görevini kötüye kullanan birçok kişinin görevinden uzaklaştırılmasını sağlayarak sultanın kendisine olan güvenini boşa çıkarmayan muhteşem bir devlet adamı sıfatıyla karşımıza çıkmıştır.

Nevâî, 1476 yılında dostu Câmî'nin telkiniyle Nakşibendi tarikatına girdikten sonra aralarındaki dostluk ilerlemiş, Nevâî'nin eserleri üzerinde de etkilere yol açmıştır (Kaya, 2007: 47). Nevâî'nin edebi anlamdaki çalışmaları gerçek anlamda bu tarihten sonra başlamıştır.

1479'da Ebu Sait'in oğlu Mirza Ebu Bekir'in ayaklanması üzerine Esterâbat'a yürüyen Sultan Hüseyin, Herat'tan ayrılırken Nevâî'yi naip olarak bırakmıştır (Levend, 1965: 36). Yani Nevâî burada Hüseyin Baykara'nın yokluğunda onun vekilliğini yapacak kadar güvenilen bir devlet adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nevâî, Hüseyin Baykara'nın yokluğunda onun vekilliğini başarılı bir şekilde yapmıştır.

1481'de Nevâî'nin küçük kardeşi Derviş Ali de emir olarak divana katılmıştır (Levend, 1965: 36).

Nevâî, olgunluk çağı olarak atfedilen 1480 yılından itibaren önemli eserler de kaleme almaya başlamıştır. 1483-1485 yılları arasında en büyük eseri olan *Hamse*'sini meydana getirmiştir. Nevâî, *Nizamî* ile *Emir Hustrev*'in *Hamse*'leri üzerine *Camî* ile yaptığı konuşmadan sonra bu hevese kapılmış ve *Camî*'nin *Tuhfetü'l-Ahrar*'ı hazırladığını görünce, *Hayret'ül-Ebrar* mesnevisine başlamış, iki yıl gibi çok kısa bir süre içinde beş mesneviyi kaleme alarak, *Hamse*'sini tamamlamıştır. *Camî*, *Hred-name-i İskenderî* mesnevisinde bu *Hamse*'yi övmüştür (Levend, 1965: 36).

1487 yılında Esterabad'a vali olarak atanmış, on beş ay bu görevde kalmış, ancak bir yıl sonra görevden affını istemiştir. (Kaya, 2007: 47). Bu durum gösteriyor ki Nevâî, başkent dışında çok kısa bir süre kalabilmiştir ve çok sevdiği dostu *Hüseyin Baykara*'nın yanında divan beyliği görevine devam etmiştir.

Nevâî 1489 yılında kardeşi Derviş Ali'nin isyanı ile çok sevdiği *Seyyid Hasan Erdeşir*'in ölümüne çok üzülmüştür. Bunun üzerine 1490 yılında divan beyliği görevini kendi isteğiyle bırakarak, sadece sultanın nedimi (içki) olarak hizmetini sürdürmeye başlamıştır (Kut, 1989: 450 ; Ercilasun, 2007: 407 ; Akar, 2012: 188-189). Nevâî'ye büyük bir saygı duyan *Hüseyin Baykara*, 1490 yılında bir fermanla

herkesin şaire hürmet etmesini emretmiştir. Birkaç yıl sonra yakın dostu mutasavvıf şair *Câmi*'nin 1492 yılında ölümü de onu derinden etkileyen bir başka hadise olmuştur. *Hamsetü'l-Mütehayyirin* adlı eseri onun bu yıllardaki duygularının mahsulüdür (Kut, 1989: 450). Ali Şîr Nevâî, 1490 yılından itibaren Sultan Hüseyin Baykara'nın yakın dostu ve söz arkadaşı olarak Temurlular sarayında hayatını devam ettirmiştir.

Bazı saray entrikaları sonucunda *Hüseyin Baykara*'nın oğlu *Bedüzzaman* ile 1497'de arasının açılması ve bundan olma torunu *Mirza Mehmed Mü'min*'in yanlış bir fermanla öldürülmesi, daha sonra bu olayı hazırlayan vezir *Nizâmülmülk*'ün idam edilmesi, hem hükümdarı, hem de Nevâî'yi çok sarsmıştır. Bu hadiselerde meselelerin halledilmesi daima ona düşmüştür. Fakat o bu saltanat mücadeleleri arasında bile 1498'de *Lisânü't-Tayr*, 1499'da *Muhâkemetü'l-Lügâteyn* ve *Sirâcü'l-Müslimîn* ile 1500 yılında *Mahbûbü'l-Kulûb* adlı eserlerini kaleme almaktan geri kalmamıştır. Bu sırada sağlığı bozulmuştur. 31 Aralık 1500'de Hüseyin Baykara'yı Esterâbâd dönüşünde karşılarken el öptüğü sırada yere yıkılmıştır. Herat'a geldikten üç gün sonra 13 Cemâziyelâhir 906 'da (3 Ocak 1501) ölmüştür. Kudsiye Camii yanında kendisinin yaptırdığı türbeye defnedilmiştir (Kut, 1989: 450). Ali Şîr Nevâî, yaşamış olduğu onca zor zamanlara rağmen edebiyatçı kimliğini bırakmayarak ömrünün son zamanlarını Türk Edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan *Muhâkemetü'l-Lügâteyn*'i yazmaya adanmış önemli bir Türk dili milliyetçisidir.

EDEBİ KİŞİLİĞİ

Ali Şîr Nevâî, edebi hayata henüz çok küçük denilecek bir yaşta adım atmış ve gazeller kaleme almaya başlamıştır. Nevâî'nin edebiyata olan bu ilgisinin onun aile ortamıyla ve içinde bulunduğu toplumla büyük oranda ilgisi olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Fakat hepsinden ötesi onun genlerinde olan şairlik yeteneğinin de bu derece üstün bir edebiyat adamı olmasında büyük katkıları vardır.

Nevâî'nin edebiyata olan ilgisinin başlamasında öncelikle babasının ve dayılarının, daha sonra da yetiştiği dönemdeki toplumun yapısının rolünün olduğunu söylemek mümkündür. Şiire meyletmesinde de hece vezniyle şiirler söyleyen babası *Kiçkine Bahadır*'m, *Kâbilî* mahlasıyla şiirler yazan dayısı *Mir Sa'id*'in, *Mir Sa'id*'in oğlu Sabuhî mahlasıyla şiirler yazan *Mir Haydar*'ın, *Garibî* mahlasıyla şiirler yazan *Muhammed Ali*'nin etkisi vardır. Ayrıca babasının ölümünde sonra Nevâî'nin koruyucusu olan, Türkçe şiirleri de bulunan *Sultan Ebu'l-Kasım Babur* ile *Kalender* mahlasıyla şiirler yazan ve *Lütfî*'yi okuyup onu örnek almasını telkin eden *Hasan Erdeşir*'in rolleri büyüktür (Kaya, 2007: 48).

Nevâî, çok büyük bir şair, tezhip, hat sanatlarından anlayan ve ilgilenen bir sanatkar, birçok besteleri olan bir musiki-şinastır. Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefâis* adlı şüara tezkiresinde, aruzla ilgili bilgileri, *Derviş Mansur* adlı bir şairden, musiki ile ilgili bilgileri de *Hoca Yusuf Burhan*'dan öğrendiğini nakleder (Kaya, 2007: 47). Kısacası Nevâî'nin bu kadar yetkin bir sanat adamı olmasında kendi yetenekleri kadar çevresindeki insanların da etkisi tartışılmaz bir gerçektir. Nevâî sanatçılığının oluşumuyla alakalı bu bilgileri yukarıda görüldüğü gibi kaleme aldığı eserlerinde de bizzat belirtmiştir.

Ömrü, Herat başta olmak üzere Teft, Horasan, Sebzar, Meşhed, Semerkand, Esterabad şehirlerinde geçtiği için bu şehirlerde *Şerefüddin Ali Yezdi*, *Şeyh Kemâl-i Tevbetî*, *Hace Fazlu'llah Ebu Leys Semerkandî*, *Sultan Ebu'l-Kasım Babur*, *Abdurahman Câmi* gibi devrinin meşhur âlim ve şairleriyle tanışmıştır. Onlardan feyz alarak bazılarının derslerine katılmıştır. Nevâî'nin âlim olarak yetişmesinde *Ebu Leys Semerkandî*'nin, şair ve devlet adamı olarak yetişmesinde de *Abdurahman Cami*'nin büyük etkisi olmuştur (Kaya, 2007: 47).

Nevâî'nin ezberlediği ilk şiir, *Kasımü'l-Envar*'ın Farsça bir gazelidir. Şair o zaman üç dört yaşlarında olduğunu, *Mecalis*'deki *Kasım-ı Envar* maddesinde açıklamaktadır. Nevâî'nin küçükken okumaktan çok hoşlandığı ve elinden düşürmediği eser, *Feridü'd-din-i Attar*'ın *Mantuku't-Tayr*'i olmuştur. Nevâî, bu esere o kadar merak sarmış ki, kimseyle konuşmaz, bu kitaptan başka bir şeyle uğraşmazmış. Çocuklar arasındaki dedikoduları duyan babasıyla anası, kaygıyla kapılarak kitabı saklamışlardır. Fakat o yine gizlice okumaya devam etmiştir. Şair, bu anılarını *Lisânü't-Tayr* adlı eserde anlatmıştır (Levend, 1965: 49). Okuması ve anlaşılması zor olan bu kitaba karşı Nevâî'de oluşan istek ve arzu, onun edebiyata olan düşkünlüğüyle anlatılabilir.

12 yaşlarındayken Sebzar'da ünlü şair Mir Şahî ile mektuplaşan Nevâî, 14 yaşlarında kendini çevresine tanıtan yeni yetme bir şair olarak ortaya çıkmıştır. Ali Şîr Nevâî, henüz çocuk sayılacak bir yaşta iken çevresindeki kaliteli şairlerin de etkisiyle şiirler kaleme alan bir şair olmuştur.

Nevâî ilk şiirlerini Farsça yazmıştır. Fars Dili ve Edebiyatı'nın çok yaygın olduğu, gençlerin Fars diliyle gazel söylemeyi hüner saydıkları bir devirde, bu çok tabiidir. Nevâî bunu *Muhâkemetü'l-*

Lügatayn'de açıkça belirtmekte, “şuur sinnine kadem” koyduğunda Türkçe yazmaya başladığını açıklamaktadır. Türkçe şiire dönmesinde çevresinin de etkisi olduğuna şüphe yoktur. Dayıları *Kâbilî* ile *Garibî*'nin Türkçe şiirleri olduğu gibi, koruyucusu *Sultan Ebulkasım Babur*'un da Türkçe şiirleri vardır (Levend, 1965: 51). Bu durum Ali Şîr Nevâî'nin Türkçe şiir yazmaya başlamasında çevresindeki kişilerin de etkiliği olduğunu göstermektedir.

Ali Şîr Nevâî, manzum ve mensur eserleriyle sadece Çağatay Edebiyatı'nın değil bütün Türk Edebiyatı'nın önde gelen simalarındandır. Türkçe eserlerinde *Nevâî* ve Farsça şiirlerinde *Fânî* olmak üzere iki mahlası olmuştur. Ali Şîr'e tesir edenlerin başında İran'ın büyük mutasavvıflarından *Abdurahman-ı Câmî* gelmektedir. *Câmî*'ye olan hayranlığı ve fikirlerine duyduğu hürmet onun *Câmî*'nin mensup olduğu *Nakşibendiyye* tarikatına girmesine sebep olmuştur. Bunların dışında Attar, Hüsrev-i Dihlevî ve Nizâmî ona tesir eden belli başlı şairler arasındadır. Nevâî'ye yazdığı Türkçe şiirlerden dolayı “*zû'l-lisâneyn*” de demişlerdir (Kut, 1989: 450).

Ali Şîr Nevâî, Meşhed'de *İmam Rızâ Medresesi*'nde okurken pek çok İranlı âlim ve şairle tanışmış, birçoğundan da ders almıştır. Bunlar arasında *Kemal Türbetî* ve Arp aruzunun ustası sayılan *Derviş Mansûr* da vardır. 1464'te Meşhed'den Herat'a gelen Ali Şîr, burada *Ebû Said Mirza*'nın hizmetine girdiyse de ondan ilgi göremeyince Semerkant'a gitmiş ve *Hâce Celâleddin Fazlullah Ebû'l-Leysi*'nin medresesine devam etmiştir. Arkadaşı *Hüseyn Baykara*'nın tahta geçmesine kadar Semerkant'ta kalmıştır (Kut, 1989: 449). Hüseyn Baykara sultan olunca dostu Ali Şîr Nevâî'yi yanına almış ve devlet işlerinde görevlendirmiştir. Nevâî, şairliğini Herat'ta devlet adamlığı kimliğiyle beraber en iyi şekilde sürdürmüştür.

Nevâî döneminde Herat çok önemli bir kültür ve sanat merkezi olmuştur. Kendisi de şair olan Hüseyn Baykara gibi bir hükümdar başta olmak üzere, *Abdurahman Camî*, *Hatîfî*, *Benâî* gibi şairler, *Bihzad* gibi bir ressam, *Hüseyn Vâiz* gibi bir müzikşinas, *Sultan Ali* gibi bir hattat ve *Hondmir*, *Mirhond* gibi tarihçiler hep aynı muhitte bulunmuşlardır. Nevaî'nin hepsinin üstünde bir sanat hâmisi olmuştur. “*Mevlâna Sahibdar*, *Mevlâna Bahahşî*, *Vasîfî*, *Hüseyn Nişaburî*, *Mirza Bayram*, *Fazlı*, *Mukbilî*, *Ahlî* ve *Emsalî* gibi yazar, hattat, müzikşinas, şair ve edip hep Nevaî'nin aşağı yukarı her gün toplandığı meclise katılmışlardır (Ercilasun, 2007: 407). Bu durum genç yaşta şiir yazmaya merak salan ve daha sonra çevresindeki kişilerin de etkisiyle Türkçe şiirler yazmaya başlayan ve 15 yaşında kendini şair olarak tanıtan Nevâî'nin kendisi gibi sanatçıları etrafında toplayarak Herat'ı bir kültür merkezi haline getirdiğinin en somut kanıtıdır. Çevresindeki bu sanatçılar ve dostu *Sultan Hüseyn Baykara* sayesinde Ali Şîr Nevâî'nin sanatçılığı ve edebi kişiliği daha da gelişmiştir. Diyebiliriz ki gerçek anlamda Türk edebiyatı, Ali Şîr Nevâî'yle Herat'ta doğmuştur.

Türk edebiyatının kuruculuğunu üstlenen Ali Şîr Nevâî'nin şairliği, Çağatay edebiyatının ikinci dönemi olan 1465-1600 arasını kapsayan döneme takabil etmektedir. Ali Şîr Nevâî ile beraber dönemin diğer şairleri; “Hüseyn Baykara, Bâbü, Muhammed Salih, Şeybanî Han, Hâmidî, Şahî, Bayram Han; Türkî-güy lakabıyla tanınan Bakî, vak'a-nüvis Mevlana, Herevî, Sanî, Efserî, Padişah Hoca b. Abdulvahhab, Seyyid Hasan Hoca, Mirim Bey, Haydar Mirza Dulgat'tır” (Çelik, 1996: 16; Tekin, 2011: 1844).

Fuat Köprülü'nün, Nevâî hakkındaki şu sözleri Nevâî'nin dili ve üslubu hakkında net bilgiler içermektedir: “Çok ince hislere, zengin ve renkli hayallere, sanatlı ve hatta zaman zaman fazla yapmacıklıkla beraber, selâsetli ve âhenkli bir üslûba mâlik olan Nevâî, mevzularına, nevi ve şekillerine göre manzum ve mensur eserlerinde türlü üslûp ayrılıkları göstermiş, bazen ağır ve süslü, bezan açık ve sade, fakat daima canlı ve âhenkli bir ifade kudretine malik olmuştur (Köprülü, 1945: 302).

O, çağının dünya şairidir, çünkü XVI. yüzyıl dünyasında kullandığı kelime sayısı bakımından çağdaşı Sheakspere, eserlerini 22 bin kelime ile yazarken, Nevaî'nin kelime kadrosu 24 bindir (Akar, 2012: 191).

Nevâî'nin yetiştiği dönemin en büyük şairi olan *Mevlana Lütî*, Nevâî'nin *Garâ ibü's-Sigar*'da yer alan bir gazeliyle ilgili olarak “Eğer fırsatım olsaydı Fars ve Türk dillerinde yazdığım 10-12 bin mısralık şiirlerimi bu gazelle değiştirdim” demiştir. Nevâî, kendi döneminin tüm şairlerini etkileyen bir kalem ustası olarak otuz civarı eser kaleme almıştır.

ESERLERİ

Ali Şîr Nevâî'nin tarih, mesnevi, tezkire, dil, musiki, aruz gibi tür ve konularda 29 adet eseri vardır. Nevâî bu kadar farklı tür ve konularda eser vererek döneminin bilimlerine hakimiyetini gösteren

çok kültürlü bir şahsiyettir. Nevâî'nin eserlerini TDK'nın hazırladığı *Ali Şîr Nevâî Külliyyatı*'na göre bölümlere ayırarak vermeye çalışacağız. Eserler aşağıdaki gibidir:

I. Divanları

Daha çocuk denecek bir yaşta şiirler kaleme almaya başlayan ve bunları daha da geliştirerek yazmaya devam eden Ali Şîr Nevâî, bu şiirlerini birbirinden farklı yedi divanında toplamıştır. İlk gençlik yıllarındaki şiirleri ise başkaları tarafından bir divanda toplanmıştır. Nevâî'nin bir adet de Farsça divanı vardır. Tüm bunların hepsi bir araya geldiği zaman Nevâî'nin toplamda dokuz divanı vardır diyebiliriz.

Nevâî'nin *Garâibü's-Sigâr*, *Nevâdirü'ş-Şebâb*, *Bedâyiu'l-Vasat*, *Fevâidü'l-Kiber* isimli divanlarının yazılış dönemleri tam olarak Nevâî'nin belirttiği dönemlerle sınırlı değildir. Çünkü Nevâî ilk iki divanı ile sonra yazdığı şiirleri birlikte harmanlamıştır. Ayrıca Nevâî'nin bu dört divanında 28 değil “p, ç, j” ve “lam-elif” in eklenmesiyle 32 harf gazellerde kafiyelenmiştir.

✓ İlk Divan

Nevâî'nin 24 yaşından önce yazdığı çocukluk ve gençlik yıllarına ait şiirler, halk tarafından çok beğenilmiştir. Şiirleri elden ele dolaşmış, şehzadeler aracılığıyla her tarafa yayılmıştır. Kendisi bir divan tertip etmeden önce, şiirlerinin başkaları tarafından bir araya toplanarak divan tertip ettiklerini *Hutbe-i Devain*'de ifade etmektedir. Meşhur hattat *Sultan Ali Meşhedî* tarafından H.870 / M.1465-1466 yazılmış olan bir yazma nüshası, *İlk Divan* adıyla ve tıpkıbasım olarak *Hamit Süleyman* tarafından 1968'de Taşkent'te yayınlanmıştır. *İlk Divan*'da 391 gazel, 1 müstezat, 1 muhammes ve 41 rubai yer almaktadır. Bu eserin en eski nüshası bugün *Leningrat*'ta *M.E. Saltıkova Şcedrina Saltıkof Kütüphanesi*'nde 546 numarada kayıtlıdır (Kaya, 2007: 49).

Nevâî'nin bu eseri birçok kaynak tarafından ismi telaffuz edilmediği için bilinmeyen bir çalışmadır. Nevâî'nin kendisinin oluşturduğu ilk divanı olmaması sebebiyle de ilk divanı olarak da bilinmez. Bu eser Nevâî'nin şiirlerinden yararlanılarak başkaları tarafından oluşturulmuştur.

✓ Bedâyiu'l-Bidâye

Bedâyiu'l-Bidâye, Ali Şîr Nevâî'nin şiirlerini bir eserde topladığı ilk divanıdır. Nevâî, bu şiirlerini *Hüseyin Baykara*'nın sultanlığı zamanında (1470-1476) bizzat onun isteği üzerine bir araya getirmiştir ve böylece ilk divan meydana gelmiştir.

Bu divan için yazdığı dibace, *Hutbe-i Devain* adıyla *Garâibü's-Sigâr* nüshalarının başına alınmıştır. Bu dibacenin 1484 yılından önce yazıldığı tahmin edilmektedir (Kaya, 2007: 49).

Bedâyiu'l-Bidâye'nin günümüzde bilinen dört nüshası vardır: *Paris-Bibliothèque Nationale*; *Londra-British Müseum*; *Bakü-Azerbaycan İlimler Akademisi Cumhuriyet El Yazmaları Fonu*; *Taşkent-Özbekistan İlimler Akademisi'nin Edebiyat Müzesi*.

Bedâyiu'l-Bidâye'de Dibace (Fasâhat), 585 gazel, 3 müstezat, 4 muhammes, 2 müseddes, 3 terci-i bend, 50 kıta, 78 rubai, 10 lugaz, 52 muamma, 10 tuyug, 46 ferd bulunmaktadır (Kaya, 2007: 49).

✓ Nevâdirü'n-Nihâye

Ali Şîr Nevâî'nin ikinci divanıdır. Nevâî bu eserinde de yine Hüseyin Baykara döneminde yazdığı şiirleri biraraya getirmiştir. Şiirleri 1476-1486 yıllarını içine alır. Nevâî'nin Sultan Ali Meşhedî hattıyla Hüseyin Baykara'nın hazinesi için yazdığı bu divanın günümüzde bilinen tek nüshası vardır: *Taşkent-Özbekistan İlimler Akademisi, Birünî Şark-Şinaslık Enstitüsü*. Nevâî'nin bu divanı için hazırlanmış olduğu dibâcesi bugün ortalıkta yoktur.

✓ Garâibü's-Sigâr

Hüseyin Baykara'nın şiir yazmada durgunlaştığı sırada Nevâî'ye iki ayrı divan daha tertip ederek bunların sayısını dörde çıkarmasını söylemesi üzerine, Nevâî ilk tertiplendiği iki divanı ile daha sonra yazdıklarını bir sınıflamaya tâbi tutmuş ve divanlarının sayısını dörde çıkararak ilkine, kendi deyimiyle “*tufüliyyette vâki bolgan garib mânalara*” *Garâibü's-sigar* adını vermiştir (Kut, 1989: 450). Ali Şîr Nevâî, ilk divanı *Bedâyiu'l-Bidâye* için yazdığı önsözünü hiç değiştirmeden aynı şekilde bu divanına da koymuştur. Ayrıca Nevâî, yirmili yaşlara kadar olan şiirlerini de bu divanına almıştır.

Nevâî'nin *Garâibü's-Sigâr*'ının birçok nüshası olmakla birlikte en önemlileri şunlardır: *Paris-Bibliothèque Nationale* ve *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi*'dir.

✓ Nevâdirü'ş-Şebâb

Ali Şîr Nevâî'nin yirmi ile otuz beşli yaşlar arasında kaleme aldığı şiirlerinden oluşan divanıdır. Nevâî bu eseri için kendi deyimiyle “*yigitlikde zâhir bolgan nâdir terkibler*” demektedir. Yani bu divanı Nevâî'nin yiğitlik eseridir.

✓ **Bedâiyü'l-Vasat**

Ali Şîr Nevâî'nin otuz beş ile kırk beşli yaşlar arasında kaleme aldığı şiirlerinin yer aldığı divanıdır.

✓ **Fevâidü'l-Kiber**

Nevâî'nin ömrünün son zamanları olarak tabir edilen kırk beş ile altmışlı yaşlar arasındaki şiirlerini topladığı eserdir. Nevâî, bu eseri için “*ömrüning âhurıga yakın nazmga kirgen fayideler*” yani ‘ömrümün sonuna doğru yazdığım şiirleri ihtiva eder’ demektedir.

✓ **Hazâinü'l-Meânî**

Nevâî'nin *Garâibü's-Sigâr*, *Nevâdirü's-Şebâb*, *Bedâiyü'l-Vasat*, *Fevâidü'l-Kiber* isimli divanlarında yer alan şiirleri ile sonradan kaleme aldığı şiirlerini harmanlayarak meydana getirdiği son divanına verdiği isimdir.

Külliyât-ı Devâvîn adıyla da tanınan bu eser *Hamid Süleyman* tarafından Kiril harfleriyle Özbekistan Fenler Akademisi'nce yayımlanmıştır (*Taşkent 1959, Ali Şîr Nevâî, Hazâinü'l Meânî, I. Cilt: Garâibü's-Sigâr*). 1959-1960 yılları arasında diğer üç cilt de basılmıştır. Nevâî bu son divanı için 905 (1500)'te ötekilerden ayrı bir ön söz kaleme almıştır. Divan'ın Türkiye'deki beş nüshasında yer almayan bu ön sözün memleketimizdeki tek nüshası *Nuruosmaniye Kütüphanesi*'nde 3999 numaralı *Şerhu'l-Hamâse* adlı yazmanın 21^b – 29^a yapraklarının arasında bulunmaktadır. Bu divan 55.000 mısra tutmaktadır (Kut, 1989: 451).

✓ **Farsça Divan**

Ali Şîr Nevâî'nin diğer eserlerinden farklı olarak *Fânî* mahlasıyla kaleme aldığı şiirlerinin yer aldığı divanıdır. Nevâî'nin *Muhakemetü'l Lügateyn*'de bildirdiğine göre bu divanı 6000 beyitten oluşmaktadır. Ayrıca Nevâî'nin *Tuhfetü'l-Efkâr*, *Nesîmü'l-Huld*, *Aynü'l-Hayât*, *Minhâcü'n-Necât* ve *Kütü'l-Kulûb* isimli Farsça kasideleri de bu divanda yer almaktadır. Bu divanın günümüzde bilinen üç nüshası vardır: *Nuruosmaniye Kütüphanesi*, *Türk ve İslam Eserleri Müzesi*, *Süleymaniye Kütüphanesi*.

II. Mesneviler

Ali Şîr Nevâî, kaleme aldığı beş mesnevisiyle beraber bir hamse sahibi olmuştur. Nevâî, hamsesinden sonra yazdığı altıncı mesnevisiyle beraber bu sahada toplam altı eser oluşturmuştur. Nevâî'nin ilk olarak hamsesini oluşturan beş eserini ve arkasından da bu sahadaki en son eseri olan son mesnevisini sırasıyla anlatacağız. Bu eserler aşağıdaki gibidir:

✓ **Hayretü'l-Ebrâr**

Ali Şîr Nevâî, bu eserini *Nizâmî*'nin *Mahzenü'l-Esrâr* isimli eseri, *Emir Hüsrev*'in *Matla'u'l-Envâr* isimli eseri ve *Câmî*'nin de *Tuhfetü'l-Ahrâr* isimli eserine nazire olarak 1483 (888) yılında kaleme almıştır. Nevâî eserini aruz kalıbının “*müfteilün müfteilün fâilün*” kalıbıyla yazmıştır. 4000 civarı beyitten oluşan mesnevi, iki kısım olarak altmış dörder bab şeklinde dizayn edilmiştir. Eserin ana merkezi yirmi makaleden oluşan ikinci kısmıdır. *Hayretü'l-Ebrâr*, *Parsa Şemsiyev* tarafından 1958-1960 yılları arasında Taşkent'te yayımlanmıştır.

✓ **Ferhâd ü Şîrîn**

Ali Şîr Nevâî, *Nizâmî* ve *Hüsrev-i Dihlevî*'nin *Ferhâd ü Şîrîn* isimli eserini kendisine ilham kaynağı edinerek 1484 (889) yılında bu mesneviyi kaleme almıştır. Nevâî eserini aruzun “*mefâilün mefâilün feülün*” kalıbıyla yazmıştır. Bu mesneviyi diğer “Hüsrev ü Şirin”lerden ayıran en önemli özellik ise hikayenin Hüsrev üzerinde geçmeyip, hikayede Çin hakanının oğlu olan Ferhad'ın üzerinde geçmesidir. 5780 beyitlik eseri *Parsa Şemsiyev* ve *Hâdî Zarîf* 1963'te Taşkent'te Arap harfleriyle beraber yayımlamışlardır. Eseri Ayrıca Türkiye'den Gönül Alpay da incelemiş ve üzerinde edisyon kritik yaparak 1965 yılında Ankara'da yayımlamıştır.

✓ **Leylâ vü Mecnûn**

Nevâî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u *Nizâmî* ile *Hüsrev-i Dehlevî*'nin aynı addaki eserlerinden hareketle yazılmıştır. 38 bölümden oluşan eser, 3622 beyittir (Alili, 2013; 5). Nevâî bu eserini oluştururken konuyu İran edebiyatında ilk defa ele alan *Nizâmî*'den ve de konuyu ikinci kez ele alan *Hüsrev-i Dehlevî*'den aynı oranda faydalanmıştır. Eser aruzun “*mef'ülü mefâilün feülün*” kalıbıyla kaleme alınmıştır.

Nevâî, sonradan rivayete göre efsâneye dönüştürülen bu aşk hikâyesini, yüksek bir sanat ve zevkle Türkçe ve Türk ruhuyla işlemiştir (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12051,alisirnevaipdf.pdf?0>). Nevâî, bu eseri Türkçeye ve Türk

kültürüne dönüştürerek dil milliyetçiliğini ve Türk dilinin gücünü bir kez daha göstermiş büyük bir dil edibidir.

✓ **Seb'a-i Seyyâre**

Ali Şîr Nevâî tarafından 1484 (889) yılında aruzun *feilâtün mefâilün feilün* kalıbıyla yazılan 5000 beyitlik bu mesnevi elli baktan oluşmuştur. Bu hikâyeyi ilk olarak *Firdevsi*, *Şehnâmesi*'nde işlemiştir. *Firdevsi*'den sonra aynı eseri *Nizâmî*, *Heft Peyker* adıyla kaleme alırken, *Emîr Hüsrev* de *Heşt Bihîşt* adıyla kaleme almıştır. Eser, *Parsa Şemsiyev* tarafından yayımlandıktan sonra Taşkent'te *Hâdi Zariif* tarafından *Ali Şîr Nevâî*, *Seb'a-i Seyyâre* ismiyle Özbekistan Fenler Akademisi yayını olarak 1956 yılında yayımlanmıştır. Eseri *Hamid Arashî* da Bakü'de *Yedi Seyyâre* ismiyle 1947'de yayımlamıştır. Eserin konusu *Behram*'ın güzel cariyesi ile olan maceralarıdır.

✓ **Sedd-i İskenderî**

Ali Şîr Nevâî bu mesnevisini 1485 (890) yılında aruzun "*feülün feülün feülün feül*" kalıbıyla kaleme almıştır. Eser 7000 beyiti aşmaktadır.

Sedd-i İskenderî, hamsenin *Hayretü'l-Ebrâr*, *Ferhâd ü Şîrîn*, *Mecnûn u Leylî*, *Seb'a-i Seyyâre*'den sonra gelen beşinci mesnevisidir. Nevâî bu mesnevinin son bölümünde hamsenin bütün hikâyeleri hakkında sırayla şu bilgileri vermektedir:

çü hayretka saldım köngül râğbetin
aŋga gâlib ittim ulus hayretin

çü ferhâdgâ boldum endîşe-ver
tüzettim besî tağ olup tîşe-ver

çü mecnûn hadîşiga tüzdüüm funûn
besî halkını kıldı şeydâ cünûn

yana seb'ağa tab'im olğaç qarîn
işittim yiti çarhdın âferîn

sikenderge til tartıp âzer kibi
didim anı sedd-i sikender kibi

Nevâî, beşinci mesnevisinin adı ile ilgili olarak da şu beyiti söylemektedir:

Tenâsüb bile 'akl-ı nâm-âverî
Didi atını sedd-i iskenderî (Tören, 2001: 8).

Yukarıdaki ilk beş beyit bize Nevâî'nin hamsesinin son eseri olan *Sedd-i İskenderî*'de sırasıyla tüm mesnevilerinden bahsettiğini gösterir. Ayrıca son beyitte de son mesnevisinin ismini *Sedd-i İskenderî* koyduğunu beyan ettiğini açıkça ortaya koyar.

Buradaki konu Nevâî'den önce *Firdevsî*, *Nizâmî* ve *Hüsrev* tarafından işlenmiş, *Câmî* tarafından da *Hrednâme-i İskenderî* adıyla kaleme alınmıştır. Ancak *Câmî* eserini, Nevâî'nin eserini tamamlamasından sonra bitirmiştir (Kut, 1989: 451).

Sedd-i İskenderî'nin konusu ünlü İran efsanesi *Şehnâme*'ye dayanıyor gibi gözükse de Nevâî bu eserinde *Nizâmî*'yi esas almıştır.

Nizâmî konuyu Şeref-nâme ve İkbâl-nâme olarak iki bölüme ayırmış ve İskender'i Şeref-nâme'de efsânevî bir kahraman, İkbâl-nâme'de hakîm ve peygamber olarak göstermiştir. Nevâî'de ise İskender, âdil bir hükümdar ve bilge kişi olarak ele alınmış ve ona peygamberlik vasfı yüklenmemiştir (Tören, 2001: 9). Nevâî'nin aslında eserinde İskender'i bir Türk hükümdarı olarak anlattığı görülmektedir. Kısacası Nevâî bu eserinde aslında *Hüseyn Baykara* ve oğlu *Bedüzzaman*'ı İskender'in şahsında ele almıştır. Nevâî'nin İskender'inin Nizâmî'nin İskender'inden en büyük farkı Nevâî'nin İskender'inin tarihî özellikleriyle daha fazla ön plana çıkarılmasıdır.

Sedd-i İskenderî'yi Dr. Hatice Tören Türk Dil Kurumu yayını olarak 2001 yılında Ankara'da yayımlamıştır. Yazar bu çalışmasında metin kısmını ve metnin dil özelliklerini de vermiştir.

✓ **Lisânü't-Tayr**

Ferîdü'd-din Attâr'ın *Mantuku't-tayr* adlı eserinin bazı ilaveler ve kısaltmalarla yapılmış bir çevirisidir (Tören, 2001: 5). Nevâî, konuyu *Attâr*'ın eserinden almış olsa da eser üzerinde birçok

değişiklik yapmıştır. Bu yüzden sadece konu benzerliği vardır. İçerik olarak eser tamamen Nevâî'nin kendi süzgecinden geçmiş bir çalışmadır. Nevâî'nin eserinde *Attâr*'dan farklı olarak on dört kuş vardır.

Lisânü't-Tayr, Nevâî'nin hamse dışında kalan mesnevilerindedir. Nevâî 3553 beyitlik mesnevisinde Farsça şiirlerini vücuda getirirken kullandığı *Fânî* mahlasını kullanmıştır. Nevâî eserinin ilk bölümünde bu çalışmayı çok küçük yaşlardan beri Türkçe'ye çevirmek istediğini de yazmıştır. Nevâî'nin burada Türk diliyle eser vücuda getirmeye verdiği kıymeti de anlamaktayız.

Topkapı Saray Kütüphanesi, Revan 803'teki nüshada (vr. 53^b) dört divan yazdıktan başka pek çok eser vücuda getirdiği halde *Manîku't-tayr* adlı eserin tercümesini aklından bir türlü çıkaramadığını, nihayet altmış yaşına girdiğinde bu eserin tercümesine başladığını ve her gece kırk-elli beyit yazdığını anlatır. Yaşı ile ilgili ifadesinden eserin 904 (1499) tarihinde yazıldığı anlaşılmaktadır (Kut, 1989: 451). Şair, yaşı altmışa bastığı sırada bu eseri yazmağa koyulduğunu söyleyerek Şeyh'in ruhunun yardımıyla kitabı tamamladığını anlatmaktadır (Levend, 1968: 182). Agah Sırrı Levend'in de eserinde belirttiği gibi kitabın yazılış tarihi doğru telaffuz edilmektedir. Levend eserinde *Lisânü't-Tayr*'daki beyitleri de ele almıştır.

Nevâî'nin bu mesnevisi 1965 yılında Taşkent'te Özbekistan *Fenler Akademisi* tarafından yayımlanmıştır.

III. Tezkireler

✓ Nesâ'imü'l-Mahabbe

Eser Câmî'nin 883 (1478)'te yazdığı *Nefehâtü'l-üns min hazârâti'l-kuds* adlı, velilerin hayat hikâyelerini ihtiva eden Farsça eserinin Çağatay Türkçesi'ne tercümesidir (Kut, 1989: 451). Eserin tam adı *Nesâ'imü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve* (Tören, 2001: 5 ; Kut, 1989: 451)'dir. Eserin ilk bölümünde kimin eserinden hangi ölçütlere bağlı kalınarak kaç yılında tercüme edildiğine dair bilgi Levend'in eserinde (Levend, 1968: 127) hem Arap harfli olarak hem de latinize edilmiş şekilde verilmiştir.

Ali Şîr Nevâî, eseri Çağatay Türkçesine tercüme etme sebebi olarak Türk okuyucuların eserden faydalanmaları gerektiğini göstermektedir. Esere kendine has eklemeler de yapan Ali Şîr Nevâî, *Nesâ'imü'l-Mahabbe* adlı eseriyle kendi zamanına kadar yaşamış olan yüzlerce Türk sufisini Türk kültür dünyasına kazandırmıştır (Eraslan, 1996: XLIV). Nevâî'nin eserinde, bu Türk sufilerin büyük çoğunluğu Orta Asya'da yetişen sufilerdir. Eserde Anadolu sufileriyle ilgili bilgiler çok azdır.

Nevâî'nin bu eserinde toplam 770 sufünün hayat hikâyesine yer verilmiştir. Nevâî'nin eserindeki bu velilerden 34 tanesi de kadındır.

Nevâî, *Şeyh Üveys-i Karenî*'den başlayarak tanınmış büyük şeyhlerin hayatlarını, hallerini ve kerametlerini derecelerine göre uzun ya da kısa anlatmaktadır. Eserlerinin en uzun olan ve Topkapı nüshasına göre 120 varak tutan kitapta, başka hiçbir başlık bulunmadan, şeyhler sıralanmış bulunmaktadır (Levend, 1968: 129).

Ali Şîr Nevâî, Câmî'nin eserinden tercüme ettiği bu eserine ayrıyeten *Attâr*'ın *Tezkiretü'l-Evliya* isimli çalışmasından da hal tercümeleri ilave etmiştir. Ayrıca Nevâî, *Câmî* ve *Attâr*'ın eserinden farklı olarak *Hoca Ahmed Yesevî* zamanından kendi zamanına kadar yaşamış birçok Türk şeyhe de eserinde yer vermiştir. Bu şekilde eserine orijinallik de katmıştır diyebiliriz.

Eser, *Kemal Eraslan* tarafından *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi* (Revan, nr. 808) nüshası esas alınmak suretiyle *Bibliothèque Nationale* (Suppl. Turc. 316-317), *Süleymaniye Kütüphanesi* (Fatih, nr. 4056), *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi* (TY, nr. 4149) ve *British Müseum'daki* (Or. 402) nüshalar üzerinden edisyon kritik (karşılaştırmalı çalışma) yapılarak bir indeks ilavesiyle yayımlanmıştır (Kut, 1989: 451). İlk olarak 1979 yılında İstanbul'da yayımlanan eser daha sonra 1996 yılında da Ankara'da yayımlanmıştır (Eraslan, 1996). Ayrıca Fuad Köprülü, *Bibliothèque Nationale* (Suppl. Turc. 316-317)'daki nüshaya bağlı kalarak eser içinde *Hoca Ahmed Yesevî* çevresine ait velilerle ilgili bir çalışma yapmıştır. Köprülü, "Orta-Asya Türk Dervişliği Hakkında Bazı Notlar" isimli bu çalışmasını 1965 yılında yayımlamıştır.

✓ Mecâlisü'n-Nefâis

Türk dili alanında yazılan ilk şüara tezkiresi olması hususuyla önem kazanan eser, 1491-1492 (897) yıllarında kaleme alınmıştır. Nevâî bu eserini *Câmî*'nin *Bahâristân* ve *Devletşah*'ın *Tezkiretü'ş-Şu'arâ* isimli tezkirelerini örnek alarak oluşturmuştur. Nevâî, onlar gibi eserini 8 bölüme ayırmıştır ve her bölüme de "meclis" ismini koymuştur. Nevâî bu eserinde son meclis olan sekizinci meclisi tamamen *Sultan Hüseyin Baykara*'ya ayırmıştır. Nevâî bu mecliste Sultan'ın sadece şiirlerine yer vereceğini belirtmiştir. Ayrıca Nevâî eserinde meclislere göre Türkçe yazan şairlere de yer vermiştir. Eser

incelendiği zaman Türkçe yazar şairlerin sayısı azken, Farsça yazar şairlerin sayısının fazla olduğu görülmektedir.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Revan, nr.808) nüshasına göre *Mecâlis*'te 451 şair bulunmakta ve bunlardan sadece kırk birinin Türkçe şiir yazdığı görülmektedir (Kut, 1989: 452). Bu durum yine o dönemde Türk diline hak ettiği kıymetin verilmediğini açıkça ortaya koyar.

Mecâlisü'n-Nefayis'te adları geçen şairler çoğunlukla *Herat*, *Türkistan* ve *Azerbaycan* alanlarında yetişenlerdir. Bunlar daha çok Farsça yazmışlardır (Levend, 1968: 71). *Levend*, Ali Şîr Nevâî'yle ilgili oluşturmuş olduğu 4 ciltlik külliyyatında bu şairlerin hepsinin ismini meclislere göre vermiştir (Levend, 1968: 65-84).

Mecâlisü'n-Nefayis üç kişi tarafından ayrı ayrı Farsçaya çevrilmiştir. Bunlardan biri *Hakim Şah Muhammed b. Mübarek Kazvinî* tarafından *Yavuz Sultan Selim* adına, H. 927-929=M. 1520-1522'de İstanbul'da yayımlanmıştır. (*Topkapı, Revan Ktp. No.1453; Süleymaniye Ktp. Esat Ef. No. 3877*) Bu çevirinin bir nüshası da İran'da *Akay-i Said-i Nefîsî*'nin kitaplığında (Levend, 1968: 84).

Mecâlisü'n-Nefayis'in başka bir çevirisi de *Fahri-i Heratî (Fahri b. Sultan Muhammed Emiri)* tarafından, *Şah İsmail-i Safevi* adına yapılmış ve esere *Letaif-name* adı verilmiştir. Bu çevirinin bir nüshası *Tebrizli Hacı Muhammed Akay-i Nehcevanî*'nin kitaplığında. Bir nüshası da *Londra*'dadır (*Rieu, British Müseum, Farsça Yazmalar Kataloğu, c.I, s. 365, Add. 7669*) (Levend, 1968: 84). Ayrıca *Heratlı Fahri* eserine Nevâî'den farklı olarak dokuzuncu bir bölüm eklemiş ve başta *Nevâî* olmak üzere ekstra 239 şaire daha yer vermiştir.

Mecâlisü'n-Nefayis'in üçüncü çevirisi de, *Şah Ali b. Abdü'l-Ali* tarafından yapılmıştır. Bu çevirinin bir nüshası *Londra*'dadır (*Rieu, British Müseum, Farsça Yazmalar Kataloğu, c. Suppl; s.71, No.104*). *Şah Ali* eserine eklediği kısa bir önsözle, yazarlar tarafından gerek yazıda, gerek konuşmada daha az işlenmiş olan Türkçe ihmal edildiği için, özellikle devrin hükümdarı olan *Sultan Din Muhammed* zamanında Farsçanın Türkçeye eklendiğini kaydederek, dostlarının isteğiyle *Mecâlisü'n-Nefayis*'i Farsçaya çevirdiğini söylemektedir (Levend, 1968: 84). Bu üç çeviri de Ali Şîr Nevâî ve onun eserlerinin kendi sınırlarını aşmış birer sanat eseri olduklarını açıkça ortaya koyar. Genel olarak Farsçadan Türkçeye çevirilerin yapıldığı bir dönemde Türkçeden Farsçaya çevirilerin de yapılmış olması Türk dili adına yüz güldüren olaylardandır.

Fahri ile *Kazvinî*'nin tercümelerini *Ali Asgar Hikmet* bir önsözle yayımlamıştır (*Tahrân 1323/1944*) (Kut, 1989: 452). Ayrıca eser 1961 yılında da *Taşkent*'te *Özbekistan Fenler Akademisi* tarafından yayımlanmıştır.

IV. Biyografik Eserler

✓ Hamsetü'l-Mütehâyirîn

Câmî'nin ölümü üzerine kaleme alınmış, *Câmî*'nin hayatı ve eserlerini anlatan bir eserdir (TÖREN, 2001: 5). Nevâî bu eseriyle kendinde büyük izler bırakan ve asla yerini kimsenin dolduramayacağı aziz dostuna ölümünün arkasından yazdığı bu eserle büyük bir jest yapmıştır. Çünkü *Câmî*, Nevâî için büyük bir üstattır.

Nevâî'nin bu eseri üç karşılıklı konuşma bölümü ile bir son deyiş (hâtîme) bölümünden oluşmaktadır. Eserde *Câmî*'nin soy bağı, doğumu ve eğitimi ile Nevâî'nin onun yanına geldiği dönem ele alınmaktadır.

Eserin ilk karşılıklı konuşma bölümü *Câmî* ile Nevâî'nin dostluğu üzerine kurulmuştur.

Nevâî, *Camî*'nin genç yaştaki öğrenimini, şiire olan hevesini, tasavvufa olan merakını, *Nakşbendîyye* tarikatındaki müridlerini tarikattaki hallerini anlattıktan sonra, Şahruh zamanı ortasından Ebu *Said Mirza* zamanı başlarına dek şehirde oturduğunu, ondan sonra Hıyaban başına geldiğini ve şehrin bütün bilginleri ve büyüklerinin onun ziyaretine geldiklerini, bu padişah zamanında herkesin, hattâ padişahın onu ziyarete gittiğini söyleyerek mukaddimeyi bitirir (Levend, 196: 105-106). Ayrıca Nevâî bu ilk bölümde fıkralar ve hikâyeler de anlatmıştır. Bu fıkralardan birinden temsili olarak Nevâî'nin Sultan'ın hizmetinden ayrılmasından dolayı *Câmî*'nin memnuniyetsizliğini de anlamaktayız.

Eserin ikinci karşılıklı konuşma bölümü *Câmî* ile Nevâî'nin Merv şehrinde mektuplaşmaları üzerine kurulmuştur.

Nevâî bu bölümde *Camî* ile mektuplaşmalarını anlatmaktadır. Ve *Camî*'nin kasideleri üzerine arada geçen konuşmaları anlatmaktadır (Levend, 1968: 106).

Eserin üçüncü karşılıklı konuşma kısmında Nevâî'nin isteği üzerine *Câmî*'nin kaleme aldığı eserlerle ilgili anıları anlatılmaktadır.

Nevâî, yazılmasına sebep olduğu şu eserler hakkındaki anılarını anlatmaktadır: *Nefehâtü'l-Üns min Hazarâtü'l-Kuds, Şevâhidü'n-Nübüvve, Eşi'atü'l-Leme'ât, Mu'ammâ Risâlesi, Hatime*. Nevâî, eserin devamında Camî'nin kendisi, kendisinin Camî hakkında, mesnevilerde geçen beyitleri aktarmaktadır ki şunlardır: 1-*Sübhatü'l-Ebrâr*'in sonunda Camî'nin Nevâî için söyledikleri, 2-*Hayretü'l-Ebrâr*'da Nevaî'nin Camî için söyledikleri, 3-*Yûsuf u Züleyhâ*'nın sonunda pâdişaha duanın zeyli olarak Camî'nin Nevaî için söyledikleri, 4-*Ferhâd ü Şîrîn*'de söz tarifi bahsinde Nevaî'nin *Nizamî* ile *Emir Husrev*'den sonra Camî'yi öven beyitleri, 5-*Leylî vü Mecnûn*'da Camî'nin Nevaî için söyledikleri, 6-*Hamse*'nin birinci defterinde Nevaî'nin Camî için yazdıkları, 7-*Hîred-nâme-i İskenderî*'nin sonunda Camî'nin Nevaî için söyledikleri, 8-*Sedd-i İskenderî*'nin başında Nevaî'nin Camî hakkında yazdıkları (Levend ,1968: 109).

Hâtîmede ise ona ait son hatıraları ile *Câmî*'nin son anları ve ölümü, ölümünden sonraki matem merasimleri anlatılmaktadır. Nevâî'nin bir tarih kıtası ve uzun bir mersiyesiyle son bulan eser mensurdur. İçinde aralara serpiştirilmiş bazı şiirler de bulunmaktadır (Kut, 1989: 452).

✓ **Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr**

Nevâî'nin babası gibi sayıp sevdiği, şahsına çok bağlılık duyduğu mürşidi *Seyyid Hasan*'ın ölümü üzerine onun hayatını ve meziyetlerini, kendisiyle olan hatıralarını anlattığı mensur ve manzum olarak kaleme alınmış risâlesidir (Kut, 1989: 452). Eserin tam ismi "*Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr Big*"tir.

Nevâî, *Hasan Erdeşîr*'in Türk şairlerinden *Lütfî* ile *Mukimî*'nin; Fars şairlerinden *Hafiz*, *Sadî*, *Attar*'ın şiirlerini, *Gazalî*'nin *Kimya-yı Saadet* ile *Şeyh Aziz-i Neseffî*'nin risalelerini okuyup sevdiğini söylemektedir (Levend, 1968: 58). Ayrıca Nevâî eserinde *Seyyid Hasan*'ın yumuşak kalpli, şefkatli iyi bir insan olduğunu ve evinde gençleri barındırdığını da eserinde belirtmektedir. Yine Nevâî'nin eserinden Sultan'ın, *Seyyid Hasan*'ın istifasını kabul etmediğini ve *Seyyid Hasan*'ın iki yıl kadar derviş elbisesiyle ücret almadan görevine devam ettiğini anlamaktayız. 14 yaşında oğlu ölen *Seyyid Hasan* daha sonra Hacca gitmek istemişse de bu emeline ulaşamamıştır ve 894 yılında 73 yaşındayken Herat'ta ölmüştür.

Eseri 1971 yılında *Kemal Eraslan* mevcut bulunan dört nüshasından da faydalanmak koşuluyla edisyon kritikli şekilde yayımlanmıştır.

✓ **Hâlât-ı Pehlevân Muhammed**

Nevâî, çok yakın dostu, şair bestekâr ve tabip *Pehlevân Muhammed*'in ölümü üzerine kaleme aldığı bu risâlede onun hayatını ve kendisine dair hatıralarını anlatır; aynı zamanda sûfî yanı üzerinde de durur (Kut, 1989: 452).

Nevâî, *Pehlevan*'ın musikiden başka şiirde ve muammada hüner sahibi olduğunu, güzel şiirleri bulunduğunu, "sanayi, aruz, kafiye" fenninde, nücumda, tıp ve hikmette, fıkhta bilgili olduğunu söyleyerek onun ahlâkını övmektedir. Sonra cömertliğini hikâye edip, anılarını anlatmaktadır (Levend, 1968: 122). Ayrıca Nevâî eserinde *Pehlevan*'la aralarında geçen ilginç anılarını ve diyaloglarını da okuyucularla paylaşmaktadır.

Nevâî'nin eserinde belirttiğine göre bir gün Nevâî ile *Pehlevân* sohbet ederlerken konu şiire gelmiştir ve Nevâî'nin yazdığı Türkçe şiirler üzerine konuşmuşlardır. Bu konuşma esnasında *Pehlevân*, Nevâî'nin daha önce kimseye okumadığı şiirini ezbere okumuştur. Nevâî bu duruma çok şaşırmıştır. *Pehlevân* bir de taç beyitteki Nevâî kısmını *Nesimî* yapınca Nevâî'nin şaşkınlığı iyice artmıştır. Nevâî acaba müsvedde kâğıdı mı gördüler diye elini cebine atar ve kâğıdın yerinde olduğunu görünce *Pehlevan*'a bu şiiri nerden bildiğini sormuştur. *Pehlevan* da şiiri on iki yıldır bildiğini ve ilk olarak *Babür Mirza*'nın meclisinde duyunca çok sevip ezberlediğini söylemiştir. *Pehlevân*, Nevâî'ye bir şey söylemeden evine gitmiştir. Fakat Nevâî bir gün sonra *Pehlevân*'ın yanına gelip işin özünü sormuştur. *Pehlevân* şiiri pehlevanlarının da ezbere bildiğini söylemiştir. *Pehlevân*'ın birkaç pehlevanı da şiire ezbere okuyunca Nevâî şaşkınlıktan ne diyeceğini bilememiştir. Fakat en sonunda işin özü anlaşılmıştır. *Pehlevân* o gün Nevâî'nin cebinden ucu dışarı sarkan kâğıdı görmüştür ve cebinden çekip ezberlemiş ve kâğıdı aynı yerine koymuştur. Evine döndüğü zaman pehlevanlarına da bu şiiri ezberletmiştir. Nevâî, *Pehlevân*'la başından geçen bu güzel anısını eserinde dile getirmiştir.

Nevâî anılarını bitirdikten sonra *Pehlevan*'ın ölümü ile ilgili şu son anıyı yazmıştır: Nevaî bir gün Sultan'ın meclisinde bulunurken pehlevanlardan biri içeriye girmiştir. Nevaî'nin karşısına gelerek ağlamış ve *Pehlevan*'ın birdenbire kendini kaybedip fenalaştığını söylemiştir. Mecliste bulunan iki hekimi hemen göndermişlerdir. Hekimler gidinceye kadar *Pehlevan* ölmüştür (Levend, 1968: 123).

Nevâî'nin *Pehlevân*'la ilgili daha birçok anısı vardır ve bunların içinden en ilginç birkaç tanesini yukarıda anlatmaya çalıştık. *Pehlevân Muhammed*'le ilgili bu biyografinin İstanbul'da üç, Paris'te de

bilinen bir nüshası olmak üzere toplamda dört nüshası mevcuttur. *Kemal Eraslan* bu dört nüshayı da incelemiş ve edisyon kritikli çalışmasını 1980 yılında yayımlamıştır.

V. Dini Eserler

✓ Çihil Hadis

Ali Şîr Nevâî, bu eserini *Câmî*'nin “*Erbâin Hadis*” isimli eserinden dörder mısralık kıtalar halinde 1481 (886) yılında Türk diline tercüme etmiştir. Nevâî bu eserini *Sultan Hüseyin Baykara*'ya ithaf etmiştir.

Çihil Hadis'ten birkaç mısralık örnek:

Hamd anğa kim kelâm-ı hayr-me'âl
Kıldı ilge Resûl'idin irsâl

Ol Resûlî ki hem kelâm-ı faşîh
İlgeyitkürdi hem hadîs-i şahîh

Tâ ulus cehldin hâlâş bolup
‘İlm hâlvet-gehige hâş bolup

Çûn tamuğdın necât tapkaylar
Uçmağ içre hayât tapkaylar

Eser bu şekilde devam ettiği gibi bunun devamında dörder mısralık kıtalar halinde olan kısımları da mevcuttur:

Mü'min irmestür ol ki imândın
Rüz-gârıda yüz şafâ körgey
Tâ ki qardaşığa revâ körmez
Ni kim öz nefsiğa revâ körgey.

Çihil Hadis, *Necip Asım* tarafından 1913 (1331) yılında “*Erbâin Hadis Tercemeleri*” adı altında yayımlanmıştır. Eser *Milli Tettebbûlar Mecmuası*'nda yayımlanmıştır. †

✓ Sirâcü'l-Müslimîn

Nevâî'nin külliyyatı içinde yer alan bu eser, Nevâî'nin kitabın 206. beyitinde belirttiğine göre 1500 (905) yılında kaleme alınmış olan ve Allah'ın varlığından sıfatlarından söz eden bir çeşit akaid ilmiyle alakalı kitaptır. Nevâî bu eserinde yaratıcının sekiz sıfatını ve İslam dininin esaslarını şairane bir üslupla manzum olarak ele almıştır. Nevâî, bu eseri çok önceleri yazmayı tasarlamıştır fakat yazacak fırsat bulamamıştır. Nevâî *Semer kand*'da *Hoca Ubeydullah*'la görüştükten sonra onun emriyle bu eseri yazmaya başladığını eserinde dile getirmektedir. Eser aruzun *mefâ'îlün mefâ'îlün fe'lün fa'lün* kalıbıyla Türk milletine faydalı olsun diye yazılmıştır.

Nevayi eserin adını şu beyitte açıklamaktadır:

Çü rüşen eyler islâm ehli zâtn,
Sirâcü'l-müslimîn koymış mén atın

Müslümanları aydınlatması için (kitabın) adını “*Sirâcü'l-Müslimîn* koydum, demektedir (Seyhan, 2005: 94).

Nevâî ayrı birer başlık altında kabir azabını, iki meleğin sorusunu, sırat ile mizanı, cehennem ile cenneti, peygamberlerin şefaatinin, Hazret-i Peygamber'in bunların başı olduğunu, evliyanın kerametini özetledikten sonra şair temizlenmenin farzlarını ve sünnetlerini, abdest almanın beğenilen ve eksik kalan yönlerini, yıkanmayı gerektiren nedenleri, yıkanmanın farzlarını ve sünnetlerini, su bulunmadığı yerde toprakla abdest almanın farzlarını ve eksikliklerini anlattıktan sonra namaza geçmektedir. Namazın farzlarını, vaciplerini, sünnetlerini, bunların “rek'at” sayısını anlattıktan sonra, İslam dininin üçüncü rüknü olan zekât ve dördüncü rüknü olan oruç ile beşinci rüknü olan haccı açıklayarak eserini tamamlamaktadır (Levend, 1968: 225).

Eser, 2005 yılında *Tanju Oral Seyhan*'ın *Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü*'ndeki nüshayı esas alması sonucu “Giriş” ve “Karşılaştırmalı Metin” bölümleriyle “Modern Türklük Araştırmaları Dergisi”nde yayımlanmıştır.

✓ Münâcât

Mensur olarak kaleme alınan eserin yazılış tarihi net olarak bilinmemektedir. Eser Ali Şîr Nevâî'nin “*Külliyat*” nüshalarının başında yer almaktadır. Nevâî'nin eseri Tanrıya yakarışı işlemesi

yönüyle *Sinan Paşa*'nın “*Tazarru-nâme*”sine benzemektedir. Secilerden oluşan eser kısa cümleler şeklindedir. *Agah Sırrı Levend* Ali Şîr Nevâî'yle ilgili hazırlamış olduğu külliyyatın dördüncü cildinde *Münâcât*'tan (Levend, 1968: 9-13) bazı bölümleri Arap Alfâbesinden Latin Alfâbesine aktarılmış şekilde vermiştir.

Eserin Topkapı Saray Müzesi ve Fatih Kütüphanesinde nüshaları vardır.

✓ **Mahbûbü'l-Kulûb**

Nevâî, bu eserini 1500-1501 (906) yılları arasında kaleme almıştır. Nevâî'nin dini-ahlâki konular üzerine yazdığı güzel çalışmalarındandır.

Sadi'nin *Gülîstan*'i ile *Câmî*'nin *Bahâristan*'ını hatırlatan bu eser Nevâî'nin şahsiyetiyle ilgili bilgiler vermesi bakımından önemlidir (Kut, 1989: 453).

Bu eser üç kısımdan oluşmaktadır ve birinci kısım zamanın farklı tabakaları ile çeşitli kesimden insanlarıyla alakalı toplam kırk bölüme ayrılmıştır. On bölümden oluşan ikinci bölümde ise iyi davranışlar övülürken kötü davranışlar yerilmektedir. Nevâî, üçüncü kısımda “Tenbih” başlıkları altında öğütlerde bulunmaktadır. Nevâî bu kısımda ayrıca dönemin durumundan da dert yanmaktadır. Bu bölüm tamamen ahlâki konularla alakalıdır.

Nevâî eserinde mensur bölümlerin arasına beyitler de eklemiştir. Nevâî, bundan sonra “tenbih” başlıkları altında öğütlerine ve uyarmalarına devam etmektedir. Bunların kiminde, üzerinde durulan konular ayrı adlarla açıklanmaktadır: “Sehavet babıda”, “kerem ve fütüvvet tarıkıda”, “mürüvvet babıda”, “vefa babıda”, “hilm zikride” vb. gibi. Kiminde ise, yalnız “tenbih” başlığı vardır. Bahislerin çoğu, yukarıda olduğu gibi, beyitler, kıt'alar ve rubâilerle süslenmiştir (Levend, 1968: 265).

Eser 1872-1873 yıllarında *İstanbul*'da, 1907 yılında *Buhara*'da, 1948 yılında da *Taşkent* ve *Moskova*'da yayımlanmıştır (Kut, 1989: 453).

✓ **Nazmü'l-Cevâhir**

Baykara'nın Nevâyî'yi öven Risâlesi'ne karşı yazılmış, *Halife Ali*'nin “*Nesru'l-Leâl*” adlı sözlerinin rubâiler halinde bir çevirisidir (Tören, 2001: 4). Eser 1485 (890) yılında Hz. Ali'ye atfedilen “*Nesru'l-Leâl*” adlı çalışmadan, her Arapça özdeyiş için bir rubâi yazılarak oluşturulmuş dini-ahlâki eserlerdendir.

Nevâî, eserine Tanrı'ya ve Peygamber'e sena ve dualar ederek başlamaktadır. Ayrıca Nevâî, eserin başında Hz. Ali'nin sözlerinin Farsça nazmedildiğini bildirmektedir. Nevâî, eserin ilerleyen kısımlarında Sultan Hüseyin Baykara'yı ve onun kaleme aldığı risalesini de övmektedir.

Nevâî eserinin önsözünü şu kıtalarla bitirmektedir:

Söz birle Nevâyî itme bîdâd imdi
Pür-ma'rifet evrâkını ber-bâd imdi
Şeh nüktesidin halkını kıl şâd imdi
Maksûdını ya'nî eyle bünyâd imdi

Nevâî bundan sonra Hz. Ali'nin 266 sözünü rubâî ile Türkçeye çevirmiştir. Eserin son bölümü “*El-Hatime*” isimli bölümdür (Levend, 1968: 42). Bu bölümde de mensur bölümlere ek olarak rubâiler bulunmaktadır.

VI. Tarihi Eserleri

✓ **Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ**

Nevâî, bu eserini 1485 (890)'ten sonra kaleme almıştır. Eser Hz. Adem peygamberden Hz. Muhammed'e kadar yaşamış olan peygamberler ve bazı bilginler hakkında bilgi vermektedir. Nevâî, peygamberlerin zamanlarındaki olaylar ile onların kişiliklerini de anlatmaktadır. Bu peygamberlerin isimlerini *Agah Sırrı Levend* “*AliŞîr Nevâî Külliyyatı*”nın IV. cildinde vermiştir. Ayrıca bu eserde adları geçen âbidler ve hakîmler de verilmiştir. Nevâî'nin bu çalışması mensur bir çalışmadır.

✓ **Târîh-i Mülûk-i 'Acem**

Ali Şîr Nevâî, bu tarihi eserini 1485 (890) yılından sonra mensur olarak kaleme almıştır. Eser içinde mesnevi tarzında yazılmaya çalışılan şiirler de bulunmaktadır.

Dört tabakaya ayrılan İran şahlarının sırasıyla özetlendiği bir eserdir (Tören, 2001: 4). İran'ın efsanevi tarihini anlatan bu kitabında Nevâî, İran hükümdarlarını dört hânedana göre sınıflandırmıştır (Kut, 1989: 453). Nevâî eserinde birinci tabaka olarak “*Pişdadiler*”i onbir kişi olarak vermektedir. Nevâî eserinde ikinci tabaka olan “*Keyânîler*”den dokuz kişinin adını vermektedir. Nevâî, üçüncü tabaka olan “*Eşkâniyanlılar*”dan on altı kişinin adını vermektedir. Nevâî, dördüncü tabaka olan “*Sâsânîler*”den yirmi kişinin adını vermekle birlikte en çok *Erdeşir*'in üzerinde durmuştur. Bu dört tabakaya ait isimler *Levend*'in “*Külliyyat*”ında verilmiştir (Levend, 1968: 49-53). Nevâî eserinin sonuna Sultan Hüseyin

Baykara'yı övdüğü ve onun adına yazdığı eserleri sıraladığı elli beyitlik bir mesnevi eklemiştir. Eser dini ve tarihi mitoloji hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla büyük bir önem arz etmektedir.

Nevâî, bu eseri hazırlarken İslâm dünyasının “*Câmi’u’t-tevârih*”, *Taberî*’nin “*Târîh*”i, *Na’lîhatü’l-mülûk*”, *Güzîde* ve bilhassa *Bezvâvî*’nin “*Nizâmü’t-tevârih*”i gibi önemli kaynak eserlerinden faydalanmıştır (Kut, 1989: 453). Eserin Osmanlı Türkçesi’ne aktarımı 1872 yılında Viyana’da “*Târîh-i Fenâî*” adıyla yapılmıştır.

Nevâî sonunda Şah’a dua ederek şu beyitle eserin sonundaki mesneviyi bitirmektedir:

Қиѣметқаѣа ѣаѣметинѣ мѣстедѣм

Selâmınѣ kılıp şâhlar ve’s-selâm (Levend, 1968: 53).

✓ **Zübdetü’t-Tevârih**

Nevâî’nin bu eserinin varlığı kaynaklardan tesbit edilmiş olsa da elimizde böyle bir eser mevcut değildir. Bu tarihi eserle ilgili kaynaklarda da yeterince bilgi yoktur. Bu kitabın akıbetiyle ilgili küçük de olsa bazı görüşler mevcuttur.

Zübdetü’t-tevârih için bazı kaynaklar “*Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*” ile “*Târîh-i Mülûk-i ‘Acem*” adlı eserin birleşmiş biçimine verilen ad olabileceğini söylemektedirler (Kut, 1989: 453).

Taşkent’te 1977’de yayımlanan Özbek Edebiyatı Tarihi’nde ise *Zübdetü’t-Tevârih*’in “*Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*” ile “*Târîh-i Mülûk-i ‘Acem*” in birlikte adlandırılması olduğuna itiraz edilmektedir. Rus ve Özbek araştırmacılar genellikle ‘*Zübdetü’t-tevârih*’i Nevâî’nin elimizdeki iki tarihi tek bir adla adlandırması olarak değerlendirmektedirler. Bu fikirde olan Rus araştırmacı *Volin*’i kuşkuya düşüren nokta, *Handemir*’in Nevâî’nin iki tarih eserinden daha söz eden kayıdır (Abik, 1996: 3). Ayrıca Nevâî’nin bütün eserlerinin adını diğer eserlerinde değişik şekilde anarken bu iki eserinin adını hiçbir yerde dile getirmemiş olması ‘*Zübdetü’t-Tevârih*’in bu iki eserin bütünü olduğu fikrini destekleyici olaylardandır. *Ayşehan Deniz Abik*, Nevâî’nin bu eseriyle ilgili yapmış olduğu çalışmanın sonucunda bu eserle ilgili bilgilerin net sonuçlar içermediğini bildirmektedir.

Zeki Velidi Togan bu eserin İlhanlı ve Timurlu sultanları tarihi olduğunu söylerken, *Ayşehan Deniz Abik* ise Nevâî’nin Türkçe olarak özet bir tarih yazmak istediğini, nebiler ve hâkimler kısmı ile İran tarihine ilişkin kısmını tamamladığını, Sultan Hüseyin Baykara soyunun ve çağının tarihini yazmaya niyet ettiğini fakat dile getirdiği bu arzusunu gerçekleştirmediğini beyan etmektedir. Abik ayrıca ‘*Zübdetü’t-Tevârih*’ ile diğer iki tarih eserinin yazılış zamanlarının aynı tarihe tekabül ettiğini bu nedenle ‘*Zübdetü’t-Tevârih*’ adını bu genel tarihin bütünü için düşündüğünü belirtmektedir.

VII. Belgeler

✓ **Vakfiyye**

Mensur bir çalışma olan ve ara ara şiirlerin de yer aldığı eser, 1481 (886) yılında kaleme alınmıştır. Nevâî eserinin ilk bölümlerinde Sultan Hüseyin Baykara’ya methiyeler düzmüş ve onun yaptığı işleri övmüştür. Onu uzunca övdükten sonra kendi yaptığı vakıfları anlatmıştır. Bu eser sayesinde Nevâî’nin yaptırdığı vakıfları kolaylıkla öğrenebiliriz. Yine eserden *Sultan Hüseyin Baykara*’nın Nevâî’ye vakif işlerinde kullanmak üzere *Herat*’ın kuzeyinde tahsis ettiği ve Nevâî’nin de bu araziye mescid, medrese, saray, bahçe vb. gibi halka yönelik alanlar yaptığını öğrenmekteyiz.

Nevâî eserinin ilk bölümlerinde “*gönül mülkünde devlet tahtını kurmak*” (Levend, 1968: 27) istediğini bildiren bir mesnevi ile bir rubaiden sonra kendisinin hizmete çağrıldığını beyan etmektedir. Nevâî’nin bu bölümlerden devlet hizmetini her şeyin üstünde tuttuğunu ve başarılı işler yaptığını anlayabiliriz. Nevâî’nin yine eserinin devamında eski yapıları yerdığını ve onların yerlerine yenilerini yaptırmak istediğini, Sultan’dan gördüğü nimetleri ve Sultan’ın medreselerini övdüğünü görmekteyiz.

Nevâî, vakfiyesini önce Farsça kaleme alarak, istediklerini ayrıntılarıyla göstermiş, daha sonra Türkçe vakfiyesini özet olarak yazmıştır (Levend, 1968: 33).

Bu eser 1926 yılında Bakü’de Azer-Neşir tarafından neşredilmiştir (Kut, 1989: 453). Fakat bu eserde yanlışlıklar fazladır.

✓ **Münşe’at**

Nevâî’nin mektuplarının toplanmasıyla oluşturulan bu eserinin 1492 (897)’den sonra kaleme alındığı düşünülmektedir. Bu mektupların içerisinde Nevâî’nin *Sultan Hüseyin Baykara* ile *Baykara*’nın oğlu *Bedüzzaman*’a yazmış olduğu mektupları da bulunmaktadır. Eserde yer alan diğer mektupların ise kime yazıldıkları net değildir. *Sultan Hüseyin Baykara* ile oğlu *Bedüzzaman*’a yazılan mektuplar ise değişlerden anlaşılmaktadır. Bu mektupların en büyük özellikleri ise bize Nevâî’nin yaşadığı devir hakkında net bilgiler içermeleridir.

Bu mektuplar çağın iç yüzünü göstermesi bakımından çok önemlidir. Önemli oldukları için oldukları gibi alınmışlardır. Mektuplardan önce mevsimleri tasvir eden dört parça bulunmaktadır. Nevaî, bu dört yazıda çok özentili görünmektedir. *Münşeat* Bakû'da 1926'da "Azer-Neşir" tarafından bastırılmıştır; ancak oldukça yanlış ve eksiktir (Levend, 1968: 2).

VIII. Dil ve Edebiyat Eserleri

✓ Risâle-i Muammâ

Bu eser Nevâî'nin dil ve edebiyat alanında yazdığı düşünülen çalışmasıdır. Bu eser elimizde olmayan fakat kaynaklar yardımıyla Nevâî tarafından yazıldığını düşündüğümüz çalışmalardandır. Muamma türü Divan Edebiyatımızda üzerinde fazlaca durulan konulardandır. Eserin konusu insan ismine dayanan bir çeşit manzum bilmecelelerdir. Bu eserle ilgili çalışmalar arttıkça veya eser bulunduğu zaman eserle ilgili daha net bilgiler verilebilir.

✓ Mîzânü'l-Evzân

Nevâî'nin o dönem şairleri arasında fazlasıyla kullanılan aruz kalıpları hakkında genel bilgiler vermek amacıyla 1492 (898) yılından sonra kaleme aldığı düşünülen üç bölümlük küçük risalesidir.

Nevâî, eserini üç bölüme ayırdıktan sonra, birincide türlü vezinlerdeki "zihaf"ları, açıklamakta, ikincide bahirlerini dairelere ayırarak bunları şekiller içinde gösterdikten sonra her birini örneklerle anlatmakta, üçüncüde ise "takti" üzerinde durduktan sonra, rubaî vezinlerini ele almaktadır. Nevaî, daha sonra Türk vezinlerine geçerek bunları "tuyug, koşuk, çenge, mahabbet-name, müstezet, azervari" olarak ayırmakta ve örneklerle belirtmektedir (Levend, 1968: 3). Aslında eserin en önemli noktalarından birisi de yukarıda isimlerini saydığımız milli şekilleri ele alarak tanıtmasıdır.

Bu eser 1949 yılında *Özbekistan Fenler Akademisi* tarafından Taşkent'te yayımlanmıştır.

✓ Muhâkemetü'l-Lügateyn

Muhâkemetü'l-Lügateyn, Ali Şîr Nevâî tarafından 4 Aralık 1499 (905) yılında Türkçe ile Farsça'nın dil imkanları yönünden karşılaştırılması amacıyla yazılan ve Türkçenin Farsça'dan daha üstün bir dil olduğunu gösteren eseridir. Nevâî, eserini 58 yaşında olgun bir şair ve devlet adamı olarak yazmıştır. Eserin ana konusu bazı bakımlardan Türkçenin Farsça'dan daha üstün bir dil olduğunu göstermektedir. Bu eser Nevâî'nin milli dil bilincine sahip şuurlu bir Türk milliyetçisi olduğunu gösterir. Ayrıca bu eseri Nevâî gibi iki dili de kullanmış, iki dille de eserler vermiş bir şairin objektif bir bakış açısıyla oluşturmuş olması eserin değerini daha da artırmaktadır. Çünkü Nevâî bu eseri ömrünün sonlarına doğru usta bir şair olarak oluşturmuştur. Nevâî'nin eserini değerlendirirken, kanı kaynayan genç bir milliyetçinin kaleme aldığı eser olarak değil, iki dilin de tüm imkanlarını, edebi sınırlılıklarını iyi bilen olgun bir sanatçının kaleme aldığı bir eser olarak değerlendirmek gerekmektedir. Nevâî, kuru bir dil milliyetçiliği yapmayacak kadar kendini iyi yetiştirmiş bir şairdir. Onun müsvedde kâğıdı olarak hazırladığı notları bile günümüzde kolaylıkla edebiyat ödülleri alabilecek kalitede ve başarılıdır.

"İki dilin muhakemesi" esasına dayanan eser *Divânü Lügâti't-Türk*'ün aksine Arapça-Türkçe çevresinde değil, Türkçenin karşısında Farsça göz önünde tutularak yazılmıştır. Yine *Divânü Lügâti't-Türk*'ün yazılış gayesi olan Türkçenin Arapçayla 'at başı gittiğini' ispatlamak için değil, çok daha iddialı olarak dillik delillerle Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü gözler önüne sermek için kaleme alınmıştır (Barutçu Özönder, 1996: 4). Bu durum gösteriyor ki *Divânü Lügâti't-Türk*, Türk dilinin diğer dillere denk olduğunu göstermek amacıyla yazılan bir eserken, *Muhâkemetü'l-Lügateyn*, Türk dilinin diğer dilleri geride bıraktığını göstermek için yazılan bir eserdir.

Şair bu denli zengin bir dil kurarken, ana dilini bırakıp Farsça yazan bunu marifet sayan gençlere çıkışmaktadır. Önceleri kendisinin de bu akıma katıldığını, ama sonradan uyanarak doğru yolu bulduğunu anlatmaktadır. O çağlarda edebi dilin Farsça olduğu, aydın çevrelerde Farsça konuşanların bulunduğu düşünülürse, öyle bir devirde bu gibi düşüncelerin ileri sürülmesindeki önem ve değer kendiliğinden meydana çıkmaktadır (Levend, 1968: 4).

Kitabın yazılma amacı hiç de yadırganmayacak sosyal bir çelişkidir. Nevâî, bu eseri oluşturma sebebini şu şekilde anlatmaktadır: "*Farsların binde biri bile Türkçe bilmemekte, konuşmamakta, konuşsa bile acemiliği hemen ortaya çıkmaktadır.*" (Akar, 2012: 190). Nevâî, ML'de gelenek olarak Fars diliyle yazmasını, Türk dilinin büyüklüğünü anlayınca Fars dilini bırakıp nasıl Türk diline geçtiğini de anlatmaktadır. Nevâî, eserinde ayrıca birlikte yaşamının bir sonucu olan iki dilliliğe de değinmekte ve "*Turki-güy*" dediği şairlerin nezdinde iki dil bilen ve şiir söylemede Farsçayı tercih eden şairlerin nasıl bir yanılıya düşüklerini de beyan etmektedir.

O, bir dil işçisi önemli bir sanatçı olarak gramer ve kelime hazinesi bakımından da Türkçenin zenginliklerini ortaya koymaktadır:

-Türkçenin kelime hazinesi çok geniştir. Mesela “ağlama” birçok kelime ile ifade edilir (*ağlamak=sıktamak, singremek, inçirmek, ingrenmek, ingremek, ökürmek, yığlamsınmak, hay hay yığlamak, boşlamak*).

-Türkçe cinaslı bir dildir. (Buna örnek olarak at, at-; it, it-; bar, bar- ‘git’...).

-Şiir sanatları bakımından elverişli kafiye imkanları sunan bir dildir.

-Her kavram için ayrı bir kelime vardır. Büyük, küçük, kız ve erkek kardeşleri karşılamak için ayrı ayrı kelimeler kullanılır.

-Türkçe eklerle yeni kelimeler yapmaya elverişli bir dildir. Arapçadaki “mufaale” babı, Türkçede “ş” ekiyle karşılaşılır: *kucuşmak, öpüşmek* gibi. Yine kelimelerin sonuna “cı” eklenerek, mevki ve sanat sahipleri belirtilir: *suçlu, kuşçu, tamgaçı*...

-Kelimelerin sonuna *dik* “gibi” edatı getirilerek anlama farklılık verilir (Akar, 2012: 190-191). Bu dillik delillerle ilgili olarak daha ayrıntılı bilgiye *Sema Barutçu Özönder’in Muhâkemetü’l-Lügateyn* isimli eserinden ulaşılabilir (Barutçu Özönder, 1996: 15-16).

Klasik Türk edebiyatının Doğu Türklüğündeki temsilcisi ‘Ali Şîr Nevâyî’nin *Muhâkemetü’l-Lügateyn*’i dil tarihi araştırmalarında olduğu kadar, edebiyat tarihi araştırmalarına da çeşitli noktalarda ışık veren bir belge değerindedir (Barutçu Özönder, 1996: 17). Edebiyat tarihi yönünden eser klasik Türk şiirinin aşk ve âşıklıkla alakalı türlerini bünyesinde barındırmaktadır. Buna ek olarak edebi sanatlar yönünden, şiir tekniği yönünden ve nazım-nesir ilişkisi yönünden de sağlam bilgiler içermektedir. Eser ayrıca kültürel tarihimiz açısından da araştırmacılara yararlı kaynaklar verecektir.

XIX. yüzyılda Türkiye’de aydınların ilgisini çeken *Muhâkemetü’l-Lügateyn*, Bursa’da *Nilüfer* dergisinin 37-40. sayılarında Osmanlı Türkçesi’yle tefrika edilmiş (1889), 1897’de de *İkdâm Külliyyatı* içinde İstanbul’da kitap hâlinde yayımlanmıştır. Bu yayının başında Belin tarafından Ali Şîr Nevâyî’nin hayatı hakkında yazılan “*Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir-Névâii*” adlı makalenin Necip Asım tarafından yapılan tercümesini *Veled Çelebi*’nin Osmanlı Türkçesi’ne yaptığı tercüme ile Çağatay Türkçesiyle olan metin takip etmektedir. 1941’de de Türk Dil Kurumu tarafından *Rafet İşıtman*’ın yeni tercümesi yayımlanmıştır. *Muhâkemetü’l-Lügateyn*’i T. Genceî Farsça’ya (*Tahrân 1327/1948*), R. Deverux da İngilizce’ye (*Leiden 1966*) çevirmişlerdir. Eser ayrıca M. Yâkup Vâhidî tarafından Kâbil’de basılmıştır (1984) (Kut, 1989: 452-453). Sema Barutçu Özönder 1996 yılında eseri metin ve edisyon kritikli bölümleriyle beraber yayımlamıştır. Ayrıca diğer eserleriyle beraber bu eserin de yer aldığı *Nevâyî Külliyyatı* “Mükemmel Eserler Toplamı” adıyla 1987-2000 yılları arasında Taşkent’te 16 cilt halinde neşredilmiştir.

TÜRK DİLİ’NE KATKILARI

Nevâyî’nin Türkçeye yapmış olduğu en büyük katkı dilin yapıcı gücünden faydalanarak, milli birliği kurmaya çalışmasıdır. Bu milli birliğin ilk halkası da milli dil bilincini oluşturmak olduğu için, Nevâyî, insanların kalplerine milli bir dokunuş yapmıştır.

Nevâyî, “Fars dil ve edebiyatının o devir Türkleri üzerindeki müthiş manevi nüfuzunu görmekle beraber, yapmak istediği işin büyüklüğünden ve zorluğundan korkmamış, her mevzua, her nev’e ve her şekle ait zengin ve kıymetli örnekler vermek suretiyle, Çağatayca’nın Farsça ile muvaffakiyetle rekabet edeceğini anlatmıştır.” Ve yine Nevâyî “devamlı ve müthiş bir edebî faaliyet sayesinde, Çağataycanın sade bir klasik şiir dili değil, nazım ve nesrin her nev’ini, her şeklini ifade kudretine malik ve Farsça ile her hususta rekabete muktedir bir kültür dili olduğunu parlak misaller ile” göstermiştir (Ercilasun, 2007: 409).

Ona göre Türkçe, kelime hazinesi ve gramer bakımından Farsçadan imkanları daha iyi olan bir dildir. Farsça ise ilim ve sanat kavramlarının zenginliği bakımından Türkçeden daha çok işlenmiştir. Bunun yanı sıra Türkçe, eklerden isim ve fiil üretilmesi yönüyle işlek ve hareketli bir dildir. *Nevâyî* Türkçenin bu imkanlarına rağmen ana dili ile yazmayan Türk şair ve yazarlarına sitemler göndermekte ve şöyle demektedir: “*Türkün beceriksiz ve değersiz gençleri, kolaydır diye, Farsça şiir söylemeye özeniyorlar... Türk dilinin genişliği bu kadar tanımlarla anlaşıldıktan sonra, yetenekli Türk gençlerinin kendi dilleri dururken başka dille şiirlerini yazmamaları gerekirdi. Eğer her iki dilde eser verebilecek yetenekteyseler, kendi dillerinde daha çok eser vermeliydiler. Doğrusu şudur ki bunlar, Türkçe şiir söyleyecek güçte değildirler*” (Akar, 2012: 190). Nevâyî, bu iki görüşüyle beraber Türkçenin Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu kanıtlamıştır. Ayrıca bu görüşleriyle Türkçe yazmayan şairlerin Türkçe yazmadıkları sürece gerçek şair olamayacaklarını söylemiş ve bunun sonunda Türk dilinin, Türkçe şiirler yazan birçok kullanıcı olmuştur. Türkçe yazıp söylemeyen şairler ve Türkçe okumayan okuyucularda da

Nevâî sayesinde dil bilinci artmıştır. Diyebiliriz ki Nevâî sayesinde Türkçe en az yüz, yüz elli yıl ömrünü uzatmış ve günümüze yok olmadan gelebilmiştir.

Nevâî, Fars dilinin etkin olduğu bir dönemde zoru başarmıştır ve Türkçe ile edebiyat yapmanın bir Türk için ne kadar değerli olduğunu göstermiştir. Nevâî sayesinde Türkçe düşünen, Türkçe yazan, Türkçe okuyan kesim artarak devam etmiştir. Nevâî etrafında toplanan bu güç sayesinde kendi dönemine kadar diğer dünya edebiyatları karşısında tutunamayan Türk edebiyatını parlatmıştır.

Bütün Türk edebiyatı tarihinde hiç şüphesiz ki başta gelen kurucu sanatçı Ali Şîr Nevâî'dir. Çağatay Edebiyatı'nın kurucusu kabul edilen Ali Şîr Nevâî (1441- 1501), yalnız Doğu Türk Edebiyatının değil bütün Türk edebiyatının en büyük şahsiyetidir. Sanatkâr, bu haklı sıfatı hem yazmış olduğu eserlerle, hem de kendisinden sonraki devirlere uzanan etkisiyle hak etmiştir. Nevâî, yazdığı eserlerle "kuruculuk" vasfını da lâyıkıyla hak etmiş bir kişidir (Türk, 2010: 397). Bu ifade Nevâî'nin Türkçeye en büyük katkısının edebiyat yapılabilecek bir dil, bir ortam oluşturduğunu ve en önemlisi de edebiyatın kendisini kuran kişi olduğunu gösterir. Nevâî, "Çağataycayı klasik bir şiir ve nesir dili haline getirmiştir (Eraslan, 1996: XL)." ve Türk Edebiyatının ilk temellerini atmıştır.

Çağatay Türkçesi, Nevâî'den sonra büyük bir kültür dili haline gelmiştir. Nevâî'nin eserleri yalnız Orta Asya Türkleri arasında değil Kaşgar'dan Tuna ötelere ve Basra'dan Volga kıyılarına kadar Türk kültürünün hâkim olduğu geniş sahalarda asırlarca okutulmuş ve taklit edilmiştir. Bu bakımdan, onu sadece Çağatay Edebiyatının değil bütün Türk edebiyatının büyük bir siması, bütün Türk kültürünün müstesna bir şahsiyeti olarak tescil etmek gerekmektedir.

Geçmişten günümüze birçok şair ve yazar onun kaleminden ve düşüncelerinden etkilenmiş, Azerbaycan Türkçesi ile eserler veren Fuzuli'den, büyük divan şairi Nedim'e kadar birçok şair Ali Şîr Nevâî'nin açtığı yoldan yürümeyi sürdürmüştür. Sadece edebiyat dünyası değil, Doğulu ve Batılı birçok bilim adamı da Nevâî'nin eserleri üzerinde önemli araştırmalar yapmışlardır. Bugün Türk Dünyası kütüphanelerinin ortak eserleri arasında onun yapıtları ön sıralarda yer almaktadır. Aradan geçen asırlar onun eserlerinin değerinin ve öneminin daha net anlaşılmasını sağlamıştır. Nevâî, sanatçı kişiliği, Türk dili sevgisi, Türklük şuuruyla, Türklüğe bağlılık ve duyarlılığıyla kendisinden sonraki bütün Türk Dünyası şair ve yazarlarına örnek olmaya devam etmiştir (Can, 2014: <http://www.altayli.net/turkistanda-turkluk-ve-ali-sir-nevai.html>). Ali Şîr Nevâî, Türk dünyasını Türk dilinde birleştiren önemli bir şair ve devlet adamıdır. Bütün Türk edebiyatı onun şiirleri ve eserleri etrafında toplanmıştır.

Çağatay Edebiyatı'nın ve Türk Edebiyatının ilk kurucusu kabul edilen Ali Şîr Nevâî'yi E. Blochet ve W. Barthold gibi bazı şahsiyetler İran Edebiyatı'nın taklitçisi saymaktadırlar. Fakat Bertels gibi şahsiyetler Nevâî'nin orijinalliğini ortaya koymaya çalışmışlardır. Bertels, Nevâî'nin Çağatay Edebiyatı'nın kültür ve gelişmesinde en büyük rolü oynayan şahsiyet olduğunu kabul etmektedir (Eraslan, 1996: XXXIX). Nevâî'nin Fars Edebiyatı ürünlerini Türkçeye tercüme etme gayretleri onun Fars Edebiyatı taklitçisi gibi düşünülmesine sebep olmuştur. Fakat onun asıl amacı Fars Edebiyatı'nın kaliteli ürünlerini halkın kendi öz dilinde okumasını sağlamaktır. Bu sayede halkın Farsça okuyup yazma gayretinin önünü de kapatmıştır. Nevâî'nin Fars dilinden yaptığı çevirilere bakılacak olunursa bu eserlere Türk dilinden yaptığı eklemelerle orijinallik kazandırdığı rahatlıkla görülebilir. Ali Şîr Nevâî kesinlikle bir taklitçi değil, Puşkin, Cervantes ve Shakespeare gibi dünya edebiyatçıları eserlerinde kullandığı kelime sayısı geride bırakmış bir dünya şairidir. Özbekistan İstanbul Başkonsolosu Abror Gulyamov'un verdiği bilgilere göre: "Puşkin kendi eserlerinde 21 bin, Shakespeare yaklaşık 20 bin, Cervantes 18 bin kadar, Ali Şîr Nevâî ise tüm eserlerinde 1 milyon 328 bin kelime kullanmıştır. Bunlardan yaklaşık 26 bini tekrarlanmayan kelimedir (Kara, 2012: <https://groups.google.com/forum/#!topic/turk-tarihciler/KniJHL8Ys7A>)." Nevâî'nin eserlerinde kullandığı bu kelimelerin büyük çoğunluğu öz Türkçe kelimelerdir. Özellikle eserlerinde kullandığı Türkçe kökenli olan isimler, sıfatlar, zarflar, edatlar, bağlaçlar, zamirler, ikilemeler, kalıp sözler, deyimler ve atasözlerinden oluşan söz varlığı, geçmişten günümüze şairlerin eserlerinde kendine yer bulmuş ve halk arasında kullanılagelmiştir. Bu dil malzemeleri özellikle Çağatay Türkçesinin devamı olan Özbek Türkçesi başta olmak üzere günümüz Türk dili lehçe ve şivelerinde kullanılmaya devam etmektedir. Türk diline söz varlığı noktasında önemli katkılar sağlayan ve dünya şairi olduğu eserleriyle bir kez daha gözler önüne serilen Ali Şîr Nevâî, eserlerinde kullandığı sade ve anlaşılır dille de Türk diline olumlu katkılar sağlamıştır.

Ali Şîr Nevâî'nin Fars Edebiyatı'ndan yaptığı çevirilerden birisi *Nesâ'imü'l-Mahabbe* isimli tezkiredir. Nevâî bu eserinde pek tanınmayan birçok Türk sufîyi Türk kültürüne kazandırmıştır. Bu sufîler Ali Şîr Nevâî'nin esere bizzat kendisinin dahil ettiği sufîlerdir. Bu sufîlerin menkıbelerine ve

günlük hayatlarına geniş ölçüde yer veren Nevâî, esere birçok Türkçe kelime de eklemiştir. “Büyük bir hacim tutan eser, Çağatay yazı dili bakımından oldukça ehemmiyet taşımaktadır. Muhtevası icabı sade bir dille kaleme alınan eser, Nevâî'nin diğer eserleri arasında ayrı bir yer işgal etmektedir. Nevâî'nin diğer eserlerinde görülen sanatkârane üsluba ve süslü terkiplere bu eserde nisbeten az yer verilmiştir (Eraslan, 1996: XLV).” Eserde zengin Türkçe kelime kadrosu yanında belli başlı Türkçe gramer yapılarının ve Çağatay yazı dilinin fonetik ve morfolojik özelliklerinin bulunması esere Türk dili açısından ayrı bir değer katmaktadır. Bu çeviri eser Ali Şîr Nevâî'nin bir taklitçi değil kendi dilinin inceliklerini iyi bilen ve farklı dillerdeki eserleri yoğurarak kendi diline uyarlayabilen bir dil milliyetçisi olduğunu gösterir. Nevâî bu eserinde görüldüğü üzere Türk dili açısından önemli özellikleri eserlerinde kullanarak Türk diline katkı sağlamıştır.

Ali Şîr Nevâî'nin Türk diline sağlamış olduğu en büyük katkı hiç şüphesiz *Muhakemetü'l-Ligâteyn* isimli ünlü eseridir. Nevâî'nin bu eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırmasının ve Türkçenin üstünlüğünü ortaya koymasının siyasi sonuçları da olmuştur. O dönemde Fars dilinin akımına kapılan bir topluluğa kendi dillerinin, peşine düştükleri Fars dilinden daha üstün olduğunu göstermek büyük bir olaydır. Bunu gören ve anlayan halk tekrar dört elle Türk diline sarılmıştır ve Türk dili belki de yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacağı bir dönemi alınının akıyla sorunsuz bir şekilde atlattır. Yetiştirdiği şairlerin de çalışmalarıyla Türk dili dünya dilleriyle kendini kıyaslama imkânı bulmuştur. Kendini dünya dilleriyle kıyaslama imkânı bulan Türk Dili, Ali Şîr Nevâî'nin katkılarıyla beraber dünya dillerinden daha üstün bir dil olduğunu fark etmiştir.

Ali Şîr Nevâî, *Muhakemetü'l-Ligâteyn* isimli ünlü eserinin dışında diğer eserlerinde de Türk diline katkılar sağlamıştır. O, Türk şiir diline yaptığı hizmetleri, bu hizmetlerin büyüklüğünü ve ideallerini bizzat eserlerinde dile getirmiştir. Mesela *Lisânü't-Tayr* isimli eserinde Türk memleketlerini yazdığı dört divan, beş mesnevi ve düzyazılarla fethettiğini söylemektedir. O, Türkçeyi şiir dili hâline getirdiğini ve bütün Türk illerini bir kalem altında topladığını söylemek suretiyle idealini de deşifre etmektedir. Nevâî, *Sedd-i İskenderî* isimli mesnevisinde kendisini İskender gibi büyük bir hakan, eserlerini de askerler olarak değerlendirmekte ve ülkeler fethettiğini söylemektedir. *Leylâ vü Mecnûn*'da yeryüzünde Türklerin çok olması onların da şiirden ve iir zevkinden nasibini alması için Türkçeyi tercih ettiğini dile getirmektedir. *Seb'a-i Seyyâre*'de dünyada padişahlarının Türk ve dillerinin de Türkçe olduğunu, buna rağmen Türk şairlerinin Farsçayı tercih ettiğini söyleyerek rahatsızlığını beyan etmektedir. Ancak kendisinin eserlerinde Türk dilini kullanmasının Türk milletini çok sevindirdiğini ve rahatlattığını vurgulamaktadır. Ayrıca *Sedd-i İskenderî*'de Türkçenin henüz işlenmemiş bir dil olduğunu belirterek Türkçeyi “*taşı sert, yolu bozuk bir dağ yolu*”na benzetmektedir. Bu kadar kıvrımlı ve sıkıntılı yoldan yürümek, yeryüzünde ancak birkaç kişiye nasip olmuştur. Nevâî, bu yolu çok çalışarak aştığını, çok çalıştığı için böylesine sert olan bir yolun ipek gibi yumuşadığını söylemektedir. Son olarak da *Sedd-i İskenderî*'de kurguladığı ilginç senaryo bulunmaktadır: Buna göre esere başlamadan önce büyük bir yorgunluk ve ümitsizlik içinde iken gaitten bir ses duyar. Bu ses kutlu bir meleğe aittir, melek söze: “Ey güzel şiirleriyle ve tatlı nağmeleriyle inleyen bülbül” şeklinde girmektedir. Bu sesin sahibi birkaç övgü beyitinden sonra, onun yaptığı işin büyüklüğünü, Türk şiirini yaygınlaştırdığını, Türk memleketlerinde kalem birliği sağladığını, bir kahraman ve sahibkiran olduğunu dile getirmektedir. Nevâî, kurguladığı bu hayali senaryo ile kendisini Türk iklimlerinde söz padişahı ilan etmiştir (Çetindağ, 2005: 227-228).

Nevâî'nin Türk diline yapmış olduğu bu katkılarında başka bir de tezkireler alanında katkısı olmuştur. Nevâî'nin *Mecâlisü'n-Nefâis* isimli tezkiresi Türk dili alanında yazılan ilk şura tezkiresi olması hususuyla önem kazanmıştır. Türk diline seviye atlatan ve Türk diliyle edebiyat yapmanın önemini çağdaşlarına ve kendinden sonrakilere aşıl原因 Nevâî aynı zamanda Türk Edebiyatındaki şura tezkirelerinin de babasıdır.

SONUÇ

Çalışmamız Ali Şîr Nevâî'yi Türk Kültür ve Edebiyatına tanıtmak adına önemlidir. Özellikle Ali Şîr Nevâî'nin Türk diline yaptığı katkılar ortaya konmaya çalışılmıştır. Çağatay Edebiyatının ve bütün Türk Edebiyatının kurucusu kabul edilen Ali Şîr Nevâî'nin eserlerinde Türk diline verdiği önem ve Türkçenin başta Farsça, Arapça olmak üzere tüm dünya dilleri ile mücadele etmesinde Ali Şîr Nevâî'nin sağlamış olduğu katkılar ortaya konmuştur. Ali Şîr Nevâî'nin Türk dili açısından çok önemli bir edibtir. Bu sebeple Türkiye'de daha fazla tanınmalı ve Türk diline katkıları bilinmelidir.

Türk diline önemli katkılar sağlayan Ali Şîr Nevâî'nin burada görüldüğü üzere toplam 29 eseri mevcuttur. Bir çok alanda eserler kaleme aldığı görülen Nevâî'nin bu eserleri ilgili oldukları alanlara göre

gruplandırılmıştır. Bu gruplandırmaya göre Nevâî'nin 9 adet Divan, 6 adet Mesnevi, 2 adet Tezkire, 3 adet Biyografik eser, 5 adet Dini eser, 3 adet Tarihi eser, 2 adet Belge ve 3 adet de Dil ve Edebiyat türünde eseri mevcuttur.

KAYNAKÇA

- A. Ü. TÖMER (1997). *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Ali Şîr Nevâî Özel Sayısı, Sayı 13, Haziran. Abik, Ayşehan Deniz, *Ali Şîr Nevâyî'nin Zübdetü't-Tevârih'i Üzerine*, http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/1996_1_Abik.pdf, s. 1-6.
- Akar, Ali (2001). *Ölümünün 500. Yılında Ali Şîr Nevâî*, *Türk Edebiyatı Dergisi*, Sayı 338, Yıl 29, Aralık, s. 62-64.
- Akar, Ali (2012). *Türk Dili Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Alili, Abdullah (?). *Ali Şîr Nevâî'nin Edebi Kişiliği ve Eserleri*, Üsküp, s.5-35.
- Alpay, Gönül (1975). *Ali Şîr Nevâî, Ferhad u Şîrin*, İnceleme-Metin, Ankara.
- Barutçu Özönder, Sema (1996). *Muhâkemetü'l-Lügateyn İki Dilin Karşılaştırılması*, Ankara: TDK.
- Borokov, K. (1988). Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâî, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1954, 2. Baskı, Ankara.
- Can, Turan (2014). *Türkistan'da Türklük ve Ali Şîr Nevâî*, <http://www.altayli.net/turkistanda-turkluk-ve-ali-sir-nevai.html>.
- Canım, Rıdvan (2002). Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şîr Nevâyî ve Türkiye'de Ali Şîr Nevâyî Çalışmaları, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:19, s.137-146.
- Canpolat, Mustafa (1995). *Ali Şîr Nevâyî, Lisânü't-Tayr*, Ankara: TDK Yayınları.
- Çelik Şavk, Ülkü (2011). *Ali Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnun*, Ankara:TDK Yayınları.
- Çetindağ, Yusuf (2005). Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine ve Kanuni Sultan Süleyman'a Tesiri ve Sebepleri Üzerine, *Osmanlı Araştırmaları*, XXVI, ss. 223-235.
- Ekiz, Osman Nuri (2004). *Çağatay Edebiyatı ve Ali Şîr Nevâî*, 100 Büyük Edip Şair Dizisi, İstanbul.
- Eraslan, Kemal (1993). *Mizânü'l-Evzân*, Ankara:TDK Yayınları.
- Eraslan, Kemal (1996). *Ali-şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2007). *Türk Dili Tarihi*, 4. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kara, Abdulvahap (2012). Türk Dünyasını Kalemile Birleştiren Şair Ali Şîr Nevâî (1441-1501), <https://groups.google.com/forum/#!topic/turk-tarihciler/KniJHL8Ys7A>.
- Karaörs, Metin (1994). Ali Şîr Nevâyî'nin İkinci Divanı Nevâdirü's-Şebâb, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:5, s.219-230.
- Karaörs, Metin (2006). *Nevâdirü's-Şebâb*, Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kartal, Ahmet (2013). Ali Şîr Nevâî'de İrfan, Eskişehir Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi.
- Kaya, Önal (1996). *Ali Şîr Nevâyî, Fevâidiyü'l-Kiber*, Ankara:TDK Yayınları.
- Kaya, Önal (2007). 'Ali Şîr Nevâyî'nin Divanları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Mart, s. 46-56.
- Kut, Günay (1989). *Ali Şîr Nevâî*, İslam Ansiklopedisi, s. 449-453.
- Levend, Ağâh Sırrı (1965). *Ali Şîr Nevâî-Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, I. Cilt, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Levend, Ağâh Sırrı (1968). *Ali Şîr Nevâî-Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, IV. Cilt, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Maden, Sedat (Editör) vd. (2016). *Türkçeye Hizmet Edenler I*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Ölmez, Zühal (2007). Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Notlar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt:5, Sayı:9, ss.173-219.
- Özcan, Hüseyin, *Türk Dünyasının Bilgesi Ali Şîr Nevâî*, Ölümünün 500. Yılında Ali Şîr Nevâî Sempozyumu, Özbekistan.
- Seyhan, Tanju Oral (2005). Ali Şîr Nevâyî – Sirâcü'l-Müslimin, (Giriş-Karşılaştırmalı Metin), *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, Aralık.
- Şen, Yasin (2014). Bâbürnâme'ye Göre Ali Şîr Nevâyî, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:37, Bahar, ss.41-49.
- Tarlan, Ali Nihat (1942). *Ali Şîr Nevâî*, İstanbul: Doğu Türkistan Cem Yayınları.
- Tekin, Feridun (2011). Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, p. 1843-1850, TURKEY.
- Togan, Zeki Velidi (?). *Ali Şîr*, İslam Ansiklopedisi, C.I, s. 349-357.
- Tören, Hatice (2001). *Ali Şîr Nevâyî-Sedd-i İskenderî*, Ankara: TDK Yayınları.
- Türk, Vahit (2010). *Lehçeler Arası İlişkiler ve Oğuz Türkçesinde Bir Nevâî Eseri*, *TÜBAR-XXVIII*, Güz, s.395-408.
- Yıldırım, Talip (2006). Ali Şîr Nevâyî'nin Eserlerinde Yakın Dostu Hüseyin Baykara, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı:3, Eylül, ss.100-107.
- <http://ekitap.kulturuzm.gov.tr/Eklenti/12051.alisirnevaipdf.pdf?0>

